

Földi Pálné

Életrajz

Földi Pálné napos gazdagréti lakótelepi lakásában fogadott, a falakon festmények, egyik sarokban első világháborús vándorbot, amelybe édesapja belefáragta katonáskodásának állomásait. Marika néni mosolygós, nagyon készséges interjúalany, rendkívül színesen tud mesélni bármiről, a családjáról, a pesti világról vagy akár a gyerekkorában, a Kis Pizkosban nézett filmekről.

Én nagypolgári családba születtem mind a két részből. Az apukám szülei nagyon-nagyon gazdag emberek voltak. Apai nagypapám, Feith Péter földbirtokos volt. Bugyin volt a birtoka [Bugyi – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 2900, 1910-ben 3500, 1920-ban 3600 lakossal. – A szerk.]. Bugyin született az 1850-60-as évek körül, és ott is élt. Én őt nem ismertem, de még a mamám sem, mert pont abban az évben halt meg szívrohamban, amikor a szüleim összeházasodtak. Volt egy Móric nevű testvére, őt sem ismertem, csak apámtól hallottam, hogy Móric bácsi.

Feith Péter elvette feleségül az unokatestvérét, Feith Terézt. A nagymamám 1865 után született, Rákospalotán. Auschwitzban halt meg, kilencven éves lehetett. Ők tizenketten voltak testvérek, ez egy nagy-nagy család volt. Édesanyjukat korán elveszítették, és akkor a nagyobb lányok nevelték fel a kisebb testvéreiket. Ezt csak úgy hallomásból tudom, a nagyanyám mesélgette.

Feith nagyapámék a birtokukat kiadták bérbe, és Újpestre költöztek. Ott nagyapám vasüzletet nyitott, meg volt egy tehenészete a Tűzoltó utcában. Ezt még az apukám mesélte. Gyönyörű, ötszobás házuk volt Újpesten [Egy későbbi történetből úgy tűnik, hogy a nagyszülők ötszobás lakása nem egy önálló villában vagy önálló családi házban volt. – A szerk.]. Ott lakott az én apám is ifjúkorában. Azt aztán nagynénémék kapták, mikor a vagyont elosztották. A vasüzlet is a Weissmann Sándoré lett, azt kapta apám húga hozományba, ők vezették, az Árpád út 163-ban. Most már lebontották, mert tízemeletes házakat építettek a helyére. Nagyon sokáig ott volt a házon fölírva, hogy „Feith Péter utóda, Weissmann Sándor vaskereskedés”.

Feith nagyszüleimék kóser háztartást vezettek, az ünnepeket tartották, ők vallásos család voltak. Olyan nagy templomjárás azért nem volt, de azért tudom, hogy ott a Pészáhot megtartották, szóval a nagyobb ünnepeket. Arra emlékszem, hogy a nagy házban, Újpesten, az udvaron sátorot vertek fel, mikor valami sátoros ünnep [lásd: Szukot] volt. Nekem nagy szenzáció volt. Kimentek a sátorba, feldíszítették. Az öltözködésben nem nyilvánult meg [a vallásosság], mivel neológ zsidók voltak [lásd: zsidó öltözködési szabályok].

A nagyszüleim nem politizáltak, és apám se, mert azt hallottam volna, ha elment volna pártgyűlésre vagy valahova. Egyetlen politikai élmény maradt bennem, hogy apám mesélte, hogy mikor az első világháborúból hazajött, akkor nagyanyámék panaszkodtak, hogy ott a házban az egyik lakó, Lővi bácsi, szemtelenkedett velük, hogy majd ő megmutatja nekik, mert most vége a burzsoá életnek [Ez föltehetően a rövid életű Tanácsköztársaság alatt volt. – A szerk.]. És akkor az apám mondta, hogy majd ő lerendezi a Lővi bácsit – egy öreg zsidó volt, szegény –, és mesélte az apukám, hogy Lővi bácsi ült a vécén – ilyen kerti vécéje [azaz budija] volt –, és akkor ő odament, kirángatta a vécéből, és összeverte szegény Lővi bácsit.

Apám 1889-ben született. Egyetlen húga volt, Erzsébet. Ő 1895 körül születhetett, pár évvel volt apámnál fiatalabb. Férjhez ment egy Weissmann Sándor nevű tiszafüredi fiúhoz, mindketten Auschwitzban haltak meg [Tiszafüred – nagyközség volt Heves vm.-ben, 1891-ben 8100 (55% evangélikus, 35% római katolikus, 8% izraelita), 1910-ben 9000, 1920-ban 9500 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, kir. közjegyző, adóhivatal). – A szerk.]. A nagyszüleim lakásában együtt laktak a Feith nagymamával az Árpád úton. Apám gyönyörűen festett, és a lakás tele volt gyönyörű hatalmas festményekkel, amiket apám még akkor festett, amikor otthon élt, meg zongora meg minden volt. Ez egy vallásos család volt, emlékszem, hogy a nagybátyám minden reggel imádkozott azzal az imaszíjjal. Ott láttam először életemben széderestet, nagy ebédlő volt, hatalmas nagy asztal, és ott ült a család.

Nekik két fiuk volt, [Weissmann] Pál és Tibor. Tibi unokatestvérem velem egyidős volt, ő Auschwitzban maradt, tizennégy évesen vitték el. Pali idősebb volt nálunk sokkal, ő 1922-es volt. Rabbiképzőbe járt, ide, a Bérkocsis utcába, rabbi akart lenni, már másodéves volt 1944-ben. Ő már jobban el tudta rendezni az életét a háború alatt. Munkatáborban volt, meg bujkált. Aztán jött a felszabadulás, de Palinak mindenki meghalt Auschwitzban. Megnősült, zsidó lányt vett el, Weiss Évát, talán ő még él is valahol Izraelben. Rabbi nem lehetett a Pálból, akkor már nem volt rabbiképzés, hát kitanult valami szakmát, és a Láng Gépgyárban dolgozott [Láng László 1868-ban nyitotta meg gépjavító műhelyét. Kezdetben főleg gőzgépeket gyártottak. A 20. század elejétől gőzturbinákat, az 1910-es évektől dízelmotorokat és kazánokat is gyártottak. A Láng László Gépgyár Rt. (1911) 1915-ben egyesült a Hazai Gépgyár Rt.-vel. Profilja kibővült: cukor-, szesz- és vegyipari berendezéseket, szivattyúkat, ipari centrifugákat is gyártottak. A gyárat 1948-ban államosították, majd a cég fő profilja az energetikai gépgyártás lett. – A szerk.]. Sőt a Láng Gépgyár párttitkára lett. 1956-ban, amikor kezdődött a cirkusz [lásd: 1956-os forradalom], akkor őt fölküldték a tetőre, hogy védje a gyárat, erre aztán mondta, hogy köszöni, neki ebből elege van. És akkor fogta a két kisgyerekét, és kimentek Izraelbe. Izraelben is dolgozott, szintén egy ilyen gépgyárban. Neki nem volt mérnöki képzettsége sem, nem tudom, ott miket csinált, de azt tudom, hogy sokszor utazott haza, ide, Magyarországra és Németországba. Elég fiatalon, hatvannyolc évesen halt meg, infarktusban. Van neki egy fia, 1945-ben született, az egy kibucban él Izraelben, és valamilyen képzőművész. És volt egy kislánya, annak se tudom már a nevét, az 1954-ben születhetett, mert 1956-ban, mikor kimentek nagyon picike volt. Ő férjhez ment egy nagyon-nagyon vallásos fiúhoz ott, Izraelben, sájtlt hord a kislány, és mesélték, amikor itt voltak, hogy a férje pajeszos, és egész nap a siratófalnál imádkozik. És nekik is van, azt hiszem, két vagy három gyerekük.

Apám nagy bohém volt. Gimnáziumba nem járt, az elemi elvégezte – akkor 4 elemi volt [A 6 elemi elvégzése kötelező volt annak, aki nem tanult tovább. De a 4 elemi elvégzése után át lehetett lépni

középfokú iskolába (polgári iskola, középiskola). Lásd: elemi iskola / népiskola. A szerk.]. Volt Rákospalotán egy intézet, a Wagner, és odajártak az úri gyerekek, akik nem akartak tanulni, és ott kaptak valami bizonyítványt. Úgyhogy ezt sokat hallottam, amikor az anyukám mondta, hogy „te csak hallgass, te csak a Wagnerbe jártál” [Wagner Manó (1858–1929) fiúgimnáziuma volt Rákospalota első gimnáziuma, magániskolaként létesült 1892-ben, 1906-ban megkapta a jogosítványt állami érettségi bizonyítvány kiadására. – A szerk.]. Mert az én anyukám érettségizett [Édesanyja 1922 körül érettségizhetett. Lásd: az érettségizett nők Magyarországon. – A szerk.].

De az én apukám bohém akart lenni. Gyönyörűen festett, meg színész is volt. Részt vett az első világháborúban. A Pónál volt a magyar hadseregben, van egy csomó kitüntetése. Faragott egy vándorbotot is – nagyon ügyes keze volt –, bele van vésve minden állomás, ahol csak volt. Isonzo [lásd: isonzói harcok], Doberdo stb. Utána pedig, ahelyett, hogy megnősült volna, elment színésznek. Megtehetette, hisz egy nagyon gazdag családnak volt az egy szem fia, s nem kellett neki pénzt keresni, mert volt. Apám körbejárta az országot, volt neki színészkönyve, segédszínész volt, díszleteket festett. Szépen énekelt, zongorázott, gyönyörű hangja volt. Földváry Gyula volt a színészneve. Pággal játszott meg a Honthy Hannával [Páger Antal (1899–1986) – az 1930-as években játszott a Magyar, a Belvárosi, a Művész és a Vígszínházban. 1944 végén külföldre távozott; 1948-ban Argentínában telepedett le, és festészettel foglalkozott, kiállításokon szerepeltek a képei. 1956 augusztusában kormányengedéllyel hazatért, a Magyar Néphadsereg Színházának, ill. a Vígszínháznak volt a tagja; Honthy Hanna (1893–1978) – operettszínésznő, legendás, egyéni stílusú primadonna. – A szerk.]. És küldte a nagyanyám nekik a nagy csomagot, és az egész társulat abból élt. Nagyon tetszett neki ez az élet, ilyen típusú fiatalember volt. De ez a család számára nagy szégyennek számított akkoriban. Úgyhogy aztán kiadták a parancsot, hogy fejezze be, és jöjjön haza, és fél évig odaadták valami lakatoshoz. Találtam is egy papírt, amelyben egy lakatosmester igazolja, hogy három hónapig tanuló volt nála az apám, és kitanulta a lakatosmesterséget.

Az anyai dédszüleim a Felvidékről származtak. Szepességiek voltak, akkor az magyar terület volt [Szepes vármegye – lakóinak száma 1870-ben 175 100 volt, 1881-ben már csak 172 900, 1891-ben pedig 163 300. A lakosságszám nagymértvű csökkenésében főleg az Amerikába irányuló kivándorlásnak volt nagy szerepe. Az 1891. évi népszámlálás adatai szerint a lakosok 57%-a szlovák, 28%-a német, 11%-a rutén és 3%-a magyar volt, hitfelekezet szerint 65% római katolikus, 13% görög katolikus, 18% evangélikus és 4% izraelita. A lakosság fő foglalkozása az őstermelésen (rozs-, zab- és burgonyatermesztés, jelentősebb állattartás) kívül a bányászat és kohászat volt; az ipar a 19. század végén indult fejlődésnek (dohánygyár, a késmárki – Wein-féle – vászon- és damasztgyárak, több fonó- és szövőgyár, műmalom, burgonyakeményítő-gyárak, sörfőzők, tengerikeményítő-gyár, papírgyárak, sok szeszgyár, nagy vasgyárak és kohók). Szepes vm. területét a trianoni békekötés csaknem teljes egészében Csehszlovákiának és kisebb részben Lengyelországnak ítélte. A vármegyét 1922-ben megszüntették. – A szerk.]. Nagymamám, Holstein Berta Budapesten született, de ő mindig azt mondta, hogy ő szepességi. Édesapja [azaz az egyik anyai dédapja], Holstein Adolf kocsmáros volt, itt, Pesten, a kilencedik kerületben laktak. Dédanyámat Ábel Máriának hívták, én az ő nevét kaptam. Az akkor ritkaság volt, hogy egy zsidó nőt Máriának hívtak.

Anyai nagyapám, Back Jakab szintén felvidéki volt. Ő 1864 körül születhetett Nyitra megyében, egy szlovák faluban. 1952-ben halt meg, közel kilencven éves volt. Back dédpapának, anyai nagyapám

apjának valami tizenhárom gyereke volt. Vallásos emberek voltak, ugye. A nagyapám kisfiú volt, amikor Budapestre került. Volt neki tán hat elemije vagy négy, és akkor elküldték szakmát tanulni. És a nagyapám eljött ide, Budapestre, és bádogosinas lett. Mindig mesélte, hogy miket kellett csinálnia, takarítania kellett, meg a mesternek a gyerekeit vitte sétálni. A mesternél lakott, és megtanulta a mesterséget, de azért nemcsak dolgozni kellett, hanem még pelenkát mosni is.

De aztán tudtak polgári egzisztenciát építeni, nagyon jómódú lett. Nagyapámnak nagyon jól menő bádogosműhelye lett. A műhely gáz-vízszerezéssel foglalkozott, kimentek házakhoz, duguláselhárítás, vécéfelállítás. Akkor kezdték Magyarországon felszerelni a gázbojlert. Ilyesmivel foglalkozott, és akkor ez egy nagyon menő dolog volt.

Aztán a nagyapám megnősült, elvette Holstein Bertát feleségül. Azt tudom, hogy úgy lett bemutatva a nagypapának a nagymama. A nagymamám ügyes asszony volt. Főzni nem főzött soha, de hát nem volt az a típus. Ő az üzletet vezette. És gyönyörűen beszélt németül. Rendkívül jó kedélyű asszony volt. Imádott táncolni! A nagypapa sose ment a lányaival, a nagymama vitte a lányait táncolni, bálozni, nagyon szeretett szórakozni. Színházakba járt, a kabarét szerette, a Steinhardt kabarét [Steinhardt Géza színész 1930-ban nyitotta meg a Steinhardt Színpadot, amely 1932-ig működött. Steinhardt magánszámainak zsargonnyelv és meghökkenítő csattanók jellemezték, politikai és társadalombíráló tartalmuk is volt. – A szerk.]. Mikor én férjhez mentem, akkor velünk is jött. Kimentünk az Állatkertbe, voltunk az Angol Parkban [A Városligetben működött a mai Vidám Park elődjeként, az 1900-as évek elején alapították. – A szerk.], a Városligetben, ilyen szabadtéri színpad volt. Nagymama jött velünk, és a kis Kabos nagyon tetszett neki [Kabos László (1923–2004) – népszerű komikus, a Pódium kabarénál kezdte pályafutását 1946-ban, 1951-től a Vidám Színpadnál dolgozott, és számos filmben játszott főszerepet. – A szerk.]. A mostani Játékszín helyén, a Körúton volt a Kis Kabaré, ott bohóc műsorok voltak télen, mert télen nem volt cirkusz. Artisták is léptek fel ott abban az időben [A Kamara Varietéről van szó, amelyet 1939-ben hozott létre Sallay György, 1951–1954 között Artista Varietének hívták, majd 1954–1978 között ismét Kamara Varietének. Artista műsorokra építő kabaré-varieté jellegét 1977-ig tartotta meg. – A szerk.]. Ez 1952–55 között volt, a nagymama jött velünk mindenhol. Nagyon szeretett élni, azzal együtt, hogy egy nagyon egyszerű asszony volt.

Nagymamámnak volt egy öccse, Haraszi Samu bácsi – a Holsteint magyarosította –, aki építészmérnök volt [Az Építőmesterek Szakmai Egyesülete nyilvántartása szerint Haraszi Samu budapesti lakos 1906-ban szerzett építőmesteri oklevelet. Az építőmester az a szakember volt, aki az építkezéseknél előforduló összes iparosmunkákat irányította, ill. felügyelte. Építőmesteri bizonyítványt vagy műegyetemi oklevél birtokában két év gyakorlati építési munka után kaphatott valaki, vagy (1884 óta) állami vizsgát kellett tenni gyakorlati építészeti tárgyakból (tervezés, szerkezetismeret, költségvetés, földmértan, anyagtan /főtárgyak/ és mennyiségtan, geometria, műtörténelem stb. /melléktárgyak/). Az építőmesterség a képesítés megszerzésén kívül engedélyhez volt kötve (ellentétben az építési vállalkozással, amelyet nem kötöttek sem képesítéshez, sem engedélyhez, de a vállalt építkezéseket az építési vállalkozó csak jogosított építőmesterrel végeztethette). Magyarországon az építőmesterek jogosultak voltak tervezésre is. – A szerk.]. Tíz évig udvarolt egy kávéház-tulajdonos lányának, de az anyja nem engedte, hogy megnősüljön. És amikor az édesanyja halála után Samu bácsi végre elvette azt a nőt, akinek tíz évig udvarolt, fél év múlva elváltak. Senki sem tudta, mi történt, de többet nem nősült meg a bácsi. Egészen haláláig a nagymamáéknál lakott. Én nagyon szerettem, nagyon csinos, jóképű

ember volt, nagyon büszkén mentem mellette. Mindig azt mondta, hogy karoljál belém, hadd lássák, hogy ennek a vén kakasnak milyen csinos kis csaja van! Ott ebédelt a Dohány utcában az Erzsébetvárosi Körnél [A Kör tagjai nagyrészt zsidó polgárok-kispolgárok voltak, kereskedők, hivatalnokok, lateinerek. Elnökük a politikus Ugron Gábor volt. – A szerk.]. A Kör házát ő építette, és mindig oda járt kártyázni. Azt mondta, azért építette, hogy legyen hova járjon kártyázni. Nagy kópé volt, nagy kártyás, azt tudom. Volt neki egy festőművész nő barátnője, a Sárika. Én nem ismertem, csak festményt láttam, amit Sárika készített Samu bácsiról. Igen nagy szerelemben voltak, de soha nem vette el a Sarikát feleségül. Tizennégy éves voltam akkor, mikor [Samu] meghalt. Mikor meghalt, mindig mondta a nagyanyám, hogy olyan gyönyörű a sír, látszik, hogy a Sárika ápolja, gondozza.

Nagyapám egy burzsuj volt. Emlékszem, hogy nagyon elegánsan öltözött. Politikai nézeteiről nem tudok. Kimondottan politikával nem foglalkoztak, csak olyan otthoni szinten. Párttag meg ilyesmi nem volt. Azt tudom, hogy vették a „Pesti Hírlap”-ot, az egy ilyen baloldali újság volt, apám meg az „Esti Kurír”-t vette, szóval mint általában a zsidók, liberálisak voltak [Az „Esti Kurír” délután megjelenő liberális napilap volt, amelyet 1923-ban indított Rassay Károly mint főszerkesztő és Boros László mint szerkesztő. Rassay Károly nevéhez fűződik a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (1921), majd a Nemzeti Szabadelvű Párt (1928, 1935-től Polgári Szabadságpárt a neve) megalapítása. – A szerk.].

Anyai nagyszüleim nem voltak vallásosak. Elmentek a Páva utcai templomba néha-néha nagyünnepekkor, de egyébként nem voltak vallásosak. De vallásos családból származtak, mert Jakab nagyapámnak zsidó neve is volt, Kobi, valami ilyen, úgy emlékszem, de nem tudom már biztosan [Zsidó neve minden körülmetélt fiúgyermeknek van. A fiúk zsidó nevüket a körülmetélésükre kapták. A zsidó nevet használták a zsinagógában, amikor valakit felhívtak a Tóra olvasásához, ezt írják bele a házassági szerződésbe, és ezen a néven utalnak a halottra a kaddisban is. – A szerk.]. Nekem ez a Páva utcai zsinagóga azért emlékezetes, mert mikor nagyünnepekkor elmentünk a nagyszülőkkel, ameddig a nagyok benn ültek, mi nagyokat rohángásztunk a kertben [A Ferencvárosi zsinagóga – IX. Páva u. 29. – Baumhorn Lipót munkája, ahol még a falfestés apró részleteit is maga Baumhorn tervezte. Az épület 1923/24-ben készült el. – A szerk.].

Nagyon sokat voltam nagyapáméknál. Ott volt a lakásuk a Tompa utcai sarkon, a Ferenc körút 24-ben. A műhelye a Tompa utcai részen volt, és fölötte voltak az ablakok, ott laktak. Minden ebéd után elment a kávéházba, a Tompa utca és Ferenc körút sarkán. Ott itta meg a kávéját, kiolvasta a napi sajtót, hazajött, és egy nagyot aludt. Nekem is kellett aludni ebéd után, mikor ott voltam a nagymamáéknál, mert a nagypapa is aludt. Lefektettek, és azt mondták, ha megmoccanok, a halál fia vagyok. Nagyon féltem, és nem mertem meg se moccanni. És aztán fölébredtünk, olyan három és fél négy között. A nagypapa akkor újra lement a műhelyébe.

Akkor már nem dolgozott, voltak neki emberei. Hogy ne unatkozzon, a nagypapa lyukas fazekak foltozását is vállalta. Ezt ő maga csinálta. Megcsiszolgatta, ahol a lyuk volt, bekente valami savval, és cinnel befoltozta. A cin mikor felforrósodott, azok a kis gömböcskék ott gurulgattak, én csak néztem áhítattal, hogy a nagypapa milyen ügyesen foldozgat. Ma már ilyen nincs. A nagymama is ott ült, ő volt a titkárnő. Az íróasztal mellett ült, volt egy nagy íróasztal telefonnal, és írta fel, hogy hova kell menni, kik jelentették be, hogy ide kell menni, oda kell menni, ez a probléma, az a

probléma. És este jöttek az emberek. Voltak tanulófiúk is, akik ott laktak a nagypapánál a padlástérben. Volt egy hátsó rész, egy raktárrész, és onnan lépcsőn lehetett fölmenni a padlástérbe, ahol az inasok aludtak. Enni is kaptak, főztek egy nagy fazék gulyást, és a műhelyben elfogyasztották.

Nagyon kellemes hangulat volt a műhelyben. Sokan jöttek oda csak úgy beszélgetni. Odaálltak az ajtóba, bejöttek, beszélgettek, megtárgyaltak mindent. Én meg ott rohangáltam ki-be. Volt egy tetőfedő cserepes, motorral jött mindig. Minden nap bejött. Aztán volt egy ismerős a Gázművektől, ő is minden nap bejött. Rajta keresztül a Gázművek munkájának egy részét is megkapta a nagypapám cége. És akihez kimentek, az nem tudta, hogy a Gázművek vagy egy magáncég csinálja.

Cseléd is volt a nagymamáéknál, mindenestül cseléd. Kitakarította a lakást és főzött. Csengő is volt a lakásban. Mikor kész volt az ebéd, a cselédlány csöngetett, hogy lehet menni ebédelni. De vásárolni mindig a nagypapa ment az inasokkal. Arra is emlékszem, hogy ilyen háncsszatyorral mentek, az inasok vitték a szatyrot. A nagyvásárcsarnokban vásároltak, a Tolbuhin körúton [Egykor és ma Vámház körút, közben Horthy István út, ill. Tolbuhin körút. – A szerk.]. Nagy vásárlások voltak.

Hogy valamilyen formában segítse a felvidéki rokonságot, nagypapám felhozta Budapestre egyik nővérének a négy fiát, s vállalta a teljes taníttatásukat. Weckleréknek hívták őket, úgy emlékszem. A négy fiú a nagymamáéknál lakott, és mindnek felsőfokú végzettsége lett. Illegális kommunisták voltak, és a háború után mind nagy karriert futottak be. Az egyik fiú öngyilkos lett, mert beleszeretett a nagyanyámba. A másik fiú részt vett a spanyol háborúban [azaz az 1936–39 között dúló spanyol polgárháborúban], a kommunisták oldalán [Az említett rokon feltehetően valamelyik Nemzetközi Brigádban vehetett részt, amelyik a republikánusok oldalán a szélsőjobboldali erők, a nacionalisták ellen harcolt. A Nemzetközi Brigádokban egyébként számos közismert személyiség vett részt, például Hemingway, Orson Welles stb. – A szerk.]. Ő a háború után Franciaországba került, francia nő volt a felesége. Annak gyermekintézete volt, azt tartottak fenn Párizsban. A harmadik fiú a háború után csehszlovák nagykövetségként jött ide, Magyarországra a feleségével. Benő bácsi az egyetlen [a Weckler fiúk közül], akinek emlékszem a nevére. Ő szintén részt vett a spanyol háborúban a második világháború előtt. Ő még nálunk is bujkált a háború alatt. Átszökött a cseh határon, mert a Spanyolországban vállalt szerepe miatt ott nem maradhatott már, de akkor már itt is üldözték. Nappal a Szabó Ervin Könyvtárban ült, este pedig hozzánk jött aludni. Tudom, hogy anyám a bátyámat nagyon féltette tőle. A bátyám akkor volt tizennyolc éves, és anyám nem akarta engedni, nehogy politikai eszmékkal mételyezze Benő bácsi. Végül elkapták a bácsit, azt hiszem, a könyvtárban, a sátoraljaújhelyi börtönbe vitték, politikai fogolyként ott vészelte át a háborút, és ott szabadult fel. És később ezt honorálták neki, nagyon magas politikai beosztása volt Csehszlovákiában. Bent volt a legfelső pártbizottságban. Mint nyugdíjas sokat jött hozzánk, nagyon aranyos volt. Nippeket hozott nekem ajándékba meg egyebeket. Bábokat is hozott, volt ott egy nagyon híres bábjátékos a cseheknél, tündéri bábműsora volt [Föltehetően Josef Skupa (1892–1957) 1930-ban, Pilsenben alapított marionettszínházának, a Spejbl és Hurvínek Színháznak valamelyik figurájáról van szó. (A színház ma is népszerű, 1945 óta Prágában működik S+H néven.) A két főszereplő az egymással örök nemzedéki konfliktusokat vívó apafigura (Spejbl) és a fia (Hurvinek). Történeteik között éppúgy vannak nevelő célzatú humoros történetek gyermekek számára, mint drámai történetek vagy satírák a felnőttek számára. – A szerk.]. Nagyon szerettük

a Benő bácsit. Később meg a feleségével is meglátogatott, volt úgy, hogy két hétre is jött. Ilyenkor kivett az anyám a mellettünk lévő házban egy szobát valakitől, és ott laktak.

Négy gyereke volt a nagyapának, Zoli, Frida néni, Pali bácsi és az én anyukám, ő volt a legkisebb. Zoli tizennyolc-tizenkilenc évesen halt meg spanyolnáthában még az első világháború után vagy alatt, épp leérettségizett [A 20. század első nagy járványának, az influenzaszerű tünetekkel járó spanyolnáthajárványnak 1918–1919-ben 20-21 millió áldozata volt. Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben. – A szerk.].

Frida néni kilenc évvel volt idősebb anyukámnál. A Frida néni férje, Hajdú Arnold tulajdonképpen a nagymamáéknál nevelkedett. Árva gyerek volt, úgy tudom, árva zsidó gyerek, és akkor nagyon sokat jótékonykodtak a nagyanyámék. De az Arnold bácsi segített is nekik valamit a műhelyben. Ő aztán katona is volt az első világháborúban. És később nagyon tehetséges üzletember lett. A Frida nénit ígérték neki feleségnek, és tizenhat évesen hozzáadták feleségül. Nagyon gazdag ember lett az Arnold bácsi, öt háza volt a József körúton s azonkívül egy csillárboltja. A Liliom utca 33-ban laktak, egy nagy háromemeletes házuk volt, az volt a legszebb ház az utcában. Én nem tudom, honnan szedte össze a vagyonát, de volt neki. Ez a család sem volt vallásos. Még annyira se, mint nagymamáék.

A legidősebb unokatestvérem a Hajdú Zoli volt. Ő volt az első unokájuk az anyai a nagyszüleimnek, és így Zoli lett [Zoltánnak hívták az anyja spanyolnáthában elhunyt fivérét. Lásd: névadás. – A szerk.]. Érettségi után bevonult, ő volt az utolsó generáció, aki még katonaként vonult be, mert utána már csak munkaszázadba vitték a zsidókat. Úgyhogy őket is aztán átöltöztették, levették róluk a katonaruhát, csak a sapka maradt, kaptak egy sárga csillagot, és elvitték őket Ukrajnába aknákat szedni [A munkaszolgálatosok nem sárga csillagot viseltek, hanem sárga karszalagot. Lásd: muszós ruházat; munkaszolgálat. – A szerk.]. Húszévesen fölrobbant egy aknával, úgyhogy ő sincs meg. Volt egy öcsikéje, Hajdú Bandi. Ez velem volt egyidős. Ő megmaradt, orvos lett, aztán 1956-ban kiment Kanadába [lásd: disszidálás].

Frida néniék bujkáltak 1944-ben. Frida néninek volt egy szerelme az 1940-es évek elejétől, a Károly bácsi, egy nagybajuszú katonatiszt, aki beleszeretett ebbe a szép zsidó asszonyba. Ez egy horthysta katona volt, nagy magyar ember. A háború alatt vagy előtt halt meg a felesége. És ő bújtatta Frida néniéket a háború alatt a konyhaszekrénye mögött. A háború után a nagybátyám, Hajdú Arnold bácsi beleegyezett abba, hogy hozzájuk költözzön ez a Károly bácsi, s ott éltek édes hármásban. Abban a házban, ami annak idején az övék volt, kiutaltak nekik a háború után egy lakást, és ott éltek. Miután Bandiék kimentek, kétszer megpróbált Frida néni is kimenni Kanadába, hogy majd ő is ott él, de nem bírta. Arnold bácsi ott halt meg, amikor először kimentek Kanadába, ott is van eltemetve. Miután Frida néni megözvegyült, visszajött Kanadából, és összeházasodott a Károly bácsival, és együtt éltek, ameddig Károly bácsi meg nem halt. Aztán az 1970-es években Frida néni megint megpróbálkozott Kanadával, de ismét visszajött. Anyám intézte el, hogy az Alma utcai szeretetotthonban lakhasson [Ortodox zsidó öregek otthona. – A szerk.]. Oda nagyon nehéz volt bekerülni, azért vették őt fel, mert a Bandi dollárban küldte a havi járulékot. Ott is halt meg Frida néni kilencvennégy évesen. Jártam hozzá látogatni.

Pali bácsit is bemutatták a feleségének, Back Margitnak. Ők másod-unokatestvérek voltak. A nagypapám apjának a testvére volt a Back Margitnak a nagypapája. A rokonságnak ez a része Felvidéken maradt a faluban. Engem a nagypapám elvitt Pali bácsi esküvőjére, ott laktunk a

rokonságnál valami három hétig, mert az esküvő előtt mentünk. Emlékszem, végigjártuk a rokonokat, a faluból az összes zsidóval rokonságban voltunk. De hát én még iskolába se jártam, nem tudom, kivel milyen kapcsolatban volt. Nagyapám olyan hetven-hetvenkét éves volt abban az időben, a rokonok meg még gyerekek voltak mellette, olyan negyven-ötven évesek [A Földi Pálné által az interjúban megadott adatok alapján a nagyapa legfeljebb 69 éves lehetett. – A szerk.]. Brnóból hozták a rabbit, s a falu kis imaházában volt az esküvő.

Pali bácsi nagyapám mellett maradt a műhelyben, ő vette át később a műhely vezetését, a nagyapa pedig apanázst kapott a jövedelemből. Pali nagybátyám és családja a gettóban [lásd: budapesti gettó] vészelt át 1944-et, Pali munkatáborban [lásd: musz] is volt. De megmaradt az egész család. Pálnak négy gyereke született, de viszonylag későn. Későn is nősült, és utána vagy tíz évig nem volt gyerekük. Aztán 1942-ben megszületett Tomi, majd 1944-ben Mária, ő kis pólyás volt, és a gettóban voltak. A háború után született még két gyerekük, Iván meg Jucika. Tomi maszek volt, mosógépeket szerelt. Ivánnak bútoráruháza van. Őt most temettük néhány hónapja. Mária nagyon szép volt. Nagyon jól ment férjhez. A férje ahogy régen hívták: handlé, régiségkereskedő volt, ilyen családból származott. Kiment házakhoz, fölvásárolt értékes bútorokat, képeket, ilyesmit. Két kisfiuk született, a kicsi 14 évesen meghalt autóbalesetben.

Az anyai nagymamám 1955-ben halt meg a Rókusban, tüdőgyulladást kapott, és abban halt meg. 1952-ben halt meg a nagypapa. Az utóbbi időben sokszor veszekedtek, úgy emlékszem. Nem is veszekedtek, csak tudom, hogy voltak ilyen kis perpatvarkák.

A szüleimet bemutatták egymásnak [lásd: házasságközvetítő]. Akkor az így működött. Nagy volt a korkülönbség, mert az anyukám tizennyolc éves volt, az apukám pedig harminchét. 1921-ben esküdtek össze, zsidó esküvő volt, de azt nem tudom, hogy melyik templomban. [Ha az anyja 1904-ben született – ezt az évszámot valószínűleg jól tudja, és érettségizett –, akkor minimum 1922-ben érettségizett, tehát inkább 1922/23 körül lehetett az esküvő. És ha az apa 1889-ben született, akkor 1922/23-ban 33-34 éves volt. 15 év korkülönbség volt kettejük között. – A szerk.] Érdekes, sose mondták. De lehet, hogy a Dohányban [Dohány utcai zsinagógában]. A korkülönbség csak annyiban érződött, hogy az én apukám azt a húsz évét úgy töltötte el, hogy ő aztán nagyon élt, színészkedett, bohémkodott, nem a munkájával töltötte el azt az időt. Az anyukám viszont még kislány volt, még nem látott sokat a világból, és ő szeretett volna jönni-menni, az apukámnak viszont már elege volt. Úgyhogy mi mindenhova anyuval mentünk inkább.

A mamám, amikor férjhez ment, kapott egy lakatosgyárat hozományul. A kilencedik kerületben, az Angyal utcában volt a gyár. A gyárat apám vezette, ő – mint említettem – gyorstalpalásban kitanulta a lakatosmesterséget, mielőtt megnősült. Ez volt az apám első munkahelye, de hát szépen el is úszott, mert semmit sem értett az üzlethez, és a könyvelője meg a nem tudom, kik, elúszatták a gyárat. És mindenki meggazdagodott aztán a végén, csak apámnak nem maradt semmije. Amikor megnősült, a szülei nyitottak neki egy üzletet is, anyám mesélte, hogy ilyen konyhafelszerelési üzlet volt Újpesten, de az is csődbe ment hamarosan. Meg aztán a nagy gazdasági válságban [lásd: az 1929-es gazdasági világválság] nagyobb vagyonok is tönkrementek. Akkor próbálkozott mindenfélével. Sokat segített az anyai nagyanyám ebben, az apai nem. Ki lett osztva, ez a tied, több követelés nincs, onnan nem kapott semmit! Hát persze, onnan voltak a házak, amiket aztán sorra eladogatott, mikor pénzre volt szükség. De a Back nagymama nagyon sokszor eltartott minket. Az, hogy tetőtől talpig fölöltöztette a bátyámat és engem, az természetes

jelenség volt. Aztán meg nyitottak műhelyt apukámnak, ott, maguk mellett. Apámnak csodálatos kézügyessége volt, s aztán kinevezte magát szerszámkészítőnek, és az aranyműveseknek készített szerszámokat. Aztán az 1940-es évek elején összetársult egy ismerőssel, az én első szerelmemnek, Schwartz Mikinek az édesapjával. Ennek a Dohány utcában volt vasáru nagykereskedése, és kitalálta, hogy gyártsanak ilyen zománcos tűzhelyeket, sparhelteket. Szóval az apám ismét eladott egy házat, s vett ilyen nagy szerszámokat, esztergagép, marógép, prés gép, nagyolló, mit tudom én. Berendeztek egy nagy üzemet, dolgozott ott vagy tizenöt ember.

Én 1927-ben születtem. Az anyukám foglalkozott velem. Cselédünk is volt, aki takarított, mosott, vasalt. A cselédek falusi parasztlányok voltak, Nógrádból jöttek fel pénzt keresni. Volt egy Mariska, akit Vörös Mariskának hívtunk, mert vörös volt a haja. Ő egy árvaházi kislány volt, körbeszolgált a családot, mindig ott volt, ahol épp kisgyerek volt. A Frida néninél kezdte, neki volt legelőször gyereke, aztán átjött hozzánk, ott élt velünk, főzött, takarított, mosott, a pelenkákat mosta. Vele aztán nagyon jó kapcsolatba kerültünk. A háború után Frida néni felvette a házába házmesternek a férjét, s Vörös Mariska ott volt az én esküvőmön is.

Csípőficammal születtem, és amikor elkezdtem járni, anyám mindig nevetett, hogy ez a gyerek nem is jár, hanem gurul, de apám azt mondta, hogy valami baj van a járásával. S akkor elvittek egy nagyon híres ortopéd professzorhoz, akit úgy hívtak, hogy Horváth Boldizsár [(1897–1970) – ortopéd sebész, 1932–1963 között a János-kórház ortopéd sebészeti osztályának főorvosa. Fő kutatási területe a csípőficam kórtana, korai felismerése és a csecsemő- és gyermekkori ficamok gyógyítása volt. – A szerk.]. Ez a János-kórházban volt akkor, megvizsgált, és mondta, hogy ez bizony csípőficam, és akkor engem begipszeltek. Emlékszem erre tisztán. Két éves voltam, és emlékszem, hogy a gipszes lavór kívül olyan lila volt, és a csípőmtől a bokáimig be voltam gipszelve. Akkor úgy csinálták azt, hogy kifeszítették a lábam, és begipszelték kifeszítve, hogy így helyreugrassák a csípőmet. Majdnem egy évig vagy nyolc hónapig voltam gipszben. Emlékszem, hogy cipeltek, a nagyanyámnak volt egy jól megtermett segédje, az elbírt engem a gipsszel együtt. A gyerekkocsiban sem fértem el a széttárt lábammal, hanem az apukám csinált középre egy sámliszerűséget, arra rátettek engem, és úgy ültem a kocsiban. Szegény anyukámat megnézték az utcán, s pletykálták, hogy flancol.

Amikor levették, újra kellett tanulnom menni. És az addigi mozdulatlanságtól úgy elgyengült a hasizmom, hogy kaptam egy lágyéksérvet, akkor már olyan öt éves lehettem, és befeküdtünk a nagymamával a Zsidókórházba. A nagyanyámat is operálták, gátrepedése volt, hát öt gyereket szült, és az egyik ágyban ő feküdt, a másokban meg én. Engem egy Sischa nevű nagyon híres sebészprofesszor operált, még az arcára is emlékszem. Egy nagy homokzsákot raktak a hasamra, mikor magamhoz tértem az altatásból. Nagyon szerettek engem abban a kórházban, dédelgetett az összes ápolónő. Játszottak velem, emlékszem, fociztunk meg labdázunk, még képem is van róla.

A Maros utcai zsidó kórházban operáltak, az volt a lényeg, hogy az orvosok zsidók voltak, és kóser kaja volt. De főleg azért mentünk oda, mert nagyon jó orvosok voltak ott. Az én anyám az ilyesmikre nagyon adott, hogyha valami baj volt, akkor a legjobb orvoshoz vittek, a mandulánkat is valamilyen professzor úr vette ki, pedig csak egy egyszerű mandulaműtét volt. Ezek drága műtétek voltak. Akkoriban nem volt SZTK, csak az OTI, de hát az a proliknak volt. Mi pedig egy középosztálybeli úri család voltunk, és mindig fizetni kellett. Gondolom, hogy a Back nagyanyám

fizette.

Gyerekkoromban nagyon sokat voltam a Back nagymamánál. Még Újpesten laktunk, szóval ez még nyolcéves korom előtti dolog. Arra nem emlékszem, hogy a bátyám sokat lett volna a nagymamáéknál. De akkor ő már első gimnazista volt. Nagyon szerettem a nagymamánál lenni, ott engem tetőtől talpig felöltöztettek, mert ott minden üzletes jóban volt a másikkal. Nagymamám bement a játékboltba, azt vette, amit akart, aztán fölírták, hogy egy baba, egy roller, egy labda, és akkor cserébe, ha meg kellett javítani ezt-azt, nagypapához fordultak. Volt a Ferenc körúton egy kis bazáros, ahol mindig kirakták a játékokat, onnan vásárolt a nagymama. Szerettem a kicsi babákat, azokkal jól lehetett játszani, a nagyobbakat nem szerettem, nehezek voltak. Aztán bementünk a Csillag cipőboltba, s nagyanyám vett szandált nekem. Boldog voltam, melyik kislány nem lett volna? Mentünk Siófokra is a nagymamával. A nagymama meg a nagybátyám jött le, mert neki volt kabinjegye. Minden hétvégén lejött, referált, és akkor engem is levittek. Én kicsi voltam, anyu félve engedett el. Nagyon jól éreztem magam. De haza is vittek hamarosan, mert begyulladt a torkom.

Az apai nagyszülőkkel is tartottuk a kapcsolatot, Újpestre is kijártunk apámmal kéthetenként a mamájához. Az akkor nagy kirándulás volt, kimenni Újpestre [Ez tehát már nyilván azokban az években volt, amikor ők már nem Újpesten laktak. – A szerk.]. Villamossal mentünk, egyórás út volt. Én szerettem odamenni, ott is voltak fiúk, hancúroztunk, játszottunk. Apám meg addig látogatta a nagymamát meg a Bözsi nénit. Mindig úgy mentünk, hogy ott ebédeltünk. Amikor meglátogattuk Feith nagymamát, adtam neki két puszit, és rohantam focizni a fiúkkal, meg játszottam. Kis aranyos, gömbölyű néni ke volt. Idősebb volt a Back nagymamánál, de az egész élete más volt. Olyan nagyasszonyos volt, hosszú fekete ruhát viselt, a lábát sose láttam. Kis kontya volt, és egész vékony háló volt a haján. Szúrós nagymamának hívtam, mert mindig varrogatott, és mindig tűk voltak beszurkálva a ruhája gallérjához. Mikor puszit adott, lehajolt hozzám, mindig megszúrt valahol. Állítólag mikor pici voltam, nekem is nagyon aranyos ruhákat varrt. Arra emlékszem, hogy rétest sütött a nagymama a verandán. Volt egy hatalmas asztal, mindig ott ültünk körben. Nagy, üvegezett verandájuk volt, és ott csinálta a rétest. Nekem annyira tetszett, ahogy nyújtotta. Aztán megszórta dióval, mákkal, az abrosszal összetekerte, beborította és elvágta. Egy nagy asztalnyi volt, földarabolgatta, és be a tepsibe, ez nagyon tetszett nekem.

Sokáig Újpesten laktunk. Apukámnak volt vagy tizenhat háza, örökölte az apjától. Rákospalotán voltak a házai, és mindig eladott egy házat, és abból éltünk. Aztán megint eladott egy házat. A Rózsa utca 24-ben voltam kisgyerek, nagy kertes ház volt, nagyon szép volt, jó volt. Nagyokat játszottunk, szánkóztunk. Itt laktam nyolcéves koromig, akkor jöttünk be Pestre lakni, a Nyár utca 18-ba. Ez egy kétszobás lakás volt. Az egyik szobában laktam én meg a bátyám, ott volt két szék, az ágyneműnek be volt ágyazva. Az anyukáméknak volt egy hálószobájuk, és volt egy ebédlő, ahol az apukám festményei voltak felaggatva, és ott volt a zongora is. Esténként leült a család zongorázni, emlékszem, ahogy az anyukám ült a zongoránál, és énekelt. Én is tanultam zongorázni, beíratk, amikor mentem a harmadik elemibe, és tizenhat éves koromig tanultam. Nem voltam én nagy tehetség, anyukám meg a papám kotta nélkül sokkal szebben zongorázott, mint én kottából. De akkor minden úri kislánynak kellett tanulnia zongorázni. Akkor nem érettségiztünk, nem az volt a lényeg, a lánynak elég volt, ha szerzett egy kis műveltséget, olvasott, németül tanult, zongorázott. De aztán, mikor nagyobb lettem, lett kurbizós lemezjátszónk, arra táncoltunk, és nekem az jobban tetszett, mint a zongora, úgyhogy nem nagyon zongoráztam aztán már.

Aztán átköltöztünk a Nagydíófa utcába, a Nagydíófa utca 15-ben laktunk. Körülbelül tizenöt éves koromig laktam ott. A Nagydíófa utcában volt egy szoba meg egy alkóv [Szobaszerűen elkülönülő ablaktalan helyiség. – A szerk.]. Ennek a háznak a pincéjében volt a lakatosüzem, amiről már meséltem. Két üzlethelyiség volt, zománcozott tűzhelyeket gyártottak ott, és munkát adott vagy tizenöt embernek. Egyrészt itt dolgozott a család: a bátyám, az unokatestvéreim, akiket érettségi után nem vettek fel sehova. Aztán voltak Máramarosszigetről menekült, érettségizett zsidó gyerekek, azok is betanultak, és ott dolgoztak, amíg még lehetett. A házban sok kommunista lakott ágybérletben, és ők is apámnál dolgoztak. Az egy ilyen menedékhely lett. Apám adott nekik munkát, volt köztük két-három szakember, akik vezették ezt az egészet, és gyártották ezeket a zománcozott tűzhelyeket a Schwartzék vaskereskedésének. Ezt 1944-ig csinálták, mikor bejöttek a németek, akkor hagyták abba.

Nem jártam zsidó iskolába. Elemibe a Kertész utcába jártam, mert ott volt a lányiskola, aztán negyedik osztályban megszűnt lányiskola lenni, akkor áttettek a Kazinczy utcába, később odajárt a fiam is, abba az iskolába. Utána a Dohány utcába jártam a polgáriba [lásd: polgári iskola]. Nekem az iskolában a legjobb barátnőm keresztény volt, eszébe nem jutott, hogy zsidó vagyok. Mentem vele gyónni játékból a Rókus kápolnába. Ott volt a tisztelendő, Németh József, aki a mi iskolánkban tanította a hittant, és én is letérdeltem, és keresztet vetettem. Mentünk a szép templomokba, bazilikába, ezeket mind végigjártuk, és néztük, hogy milyen szép. Karácsonykor plafonig érő karácsonyfa volt náluk, és segítettem díszíteni, és ott voltam, és kaptam ott ajándékot. Erre én is elhatároztam, hogy én is fogok ünnepelni. Akkor már olyan tizenhárom éves voltam, kimentem a piacra, vettem egy picit fát, és földízítgettem magamnak, mert az nekem úgy tetszett.

Sülve-főve együtt voltunk, egymás mellett ültünk. Két hosszú, szőke copfja volt, kis szende szőszke volt, én koromfekete voltam, rövid copfos, és olyan voltam, mint az ördög. Rengeteget sétáltunk, mászkáltunk, kirándultunk. Fölmentünk a Gellért-hegyre, ott volt egy nagy játszótér, ott hintáztunk, játszottunk, s utána szépen viasszátáztunk. A barátnőmének volt Sasadon valami gyümölcsöskertjük, aztán elmentünk Szentendrre. Meg játszottunk boltost, csináltunk gyufásdobozból kis fiókos polcokat, mindegyikbe valami fűszert raktunk, meg kalaposüzletet is csináltunk, összegyűjtöttük a minyonos papírokat, abból hajtogattunk kalapokat. Babáztunk is. Persze azért a leckét megcsináltuk, úgy-ahogy. Egész nap együtt játszottunk, ugyanahhoz a tanárnőhöz jártunk zongorázni. A szülei is nagyon rendes emberek voltak, nem voltak antiszemiták. Ház mesterek voltak, velünk szemben laktak, a Wesselényi utca és a Nagydíófa utca sarkán. Aztán gettósították ezt a részt, s őket is kiköltöztették, akkor elszakadtunk. Hát akkor én nem mászkálhattam hozzá többet. Ica tovább tanult, a Wesselényi utcában volt a Dobó Katalin kereskedelmi iskola, és az Ica oda járt. A háború után újból felvettük a kapcsolatot, az esküvőmön is ott volt. Sajnos beteg lett, és harmincéves korában meghalt.

Emlékszem – ez már a háború alatt volt –, színelőadásokat rendeztünk az óvóhelyen, apám festette a díszletet, színpad volt, lehívtuk az egész házat, belépődíjat kellett fizetni. Hogy mire költöttük, arra már nem emlékszem, mert ugye a mi pénzünk volt. Volt nálunk a házban egy jelmezkölcsönző, és a néni adott nekünk jelmezeket, és én valami oláh paraszt voltam, bajuszt ragasztottak nekem, én voltam a fiúszereplő.

A testvéremmel nem igazán játszottunk együtt. Először is fiú volt, másodszor négy évvel volt idősebb nálam, úgyhogy ő jól fejbeágott engem, vagy belém rúgott kettőt. Aztán később, amikor

már nagyobbak voltunk, rá voltam bízva. Kimentünk együtt a házból, én mentem randira, ő meg ment a dolgára, kilenckor találkoztunk a kapuban, és fölmentünk, hogy „Megjöttünk!”, mintha együtt töltöttük volna a délutánt. Ő egy ideig a jövődöbéli férjemet egy iskolába járt Újpesten, a Viola utcába, majd az Árpád úti Szent István Gimnáziumban folytatta a tanulmányait [A báty valószínűleg az újpesti Könyves Kálmán Gimnáziumba járt, amely egyébként nem az Árpád úton volt, hanem az István úton. -- A szerk.].

Persze a zsidó templomba is jártam. Először is kötelező volt, minden pénteken három órakor volt ifjúsági istentisztelet. Hát elmentünk, de miért mentünk el? Mert ki voltunk csípve, fehér blúzban, sötét rakott szoknyában, és ott voltak a fiúk, s akkor nem volt koedukált osztály [lásd: koedukáció], külön voltak a fiúk, hát ottan kinéztünk magunknak fiúkat, kacsintgattunk... Meg én énekeltem a kórusban, a Dohány utcában. A zsidó ünnepekre tanultuk a dalokat. Ez főként gyerekkórus volt, de voltak aztán a nagyünnepeken felnőttek is. Együtt énekeltünk ott fönt az orgonánál, szóval nagyon szép volt. Hetente háromszor próbáltunk, de én csak olyan halandzsát énekeltem, mert én azt a héber szöveget nem tudtam, de a hangom kiadtam. Olyan tizenkét-tizenhárom éves lehettem, egy évig biztos énekeltem. És fizettek érte harminc fillért, az egy mozijegy ára volt. Az öreg fehér szakállas Donáth bácsi volt a karnagy, ő kísért harmóniumon. Utáltam, mert állandóan tapogatott, s aztán olyan elegem lett a Donáth bácsiból, hogy abbahagytam [Donáth Ede (1865–1945) – karmester, zeneszerző, 1925-től haláláig a Dohány utcai templom karvezetője volt. – A szerk.]. Hittanórára is jártam, de csak az iskolában. Még a középiskolában és a polgáriban is voltak zsidó hittanórák. Hittanórán mindenki ment a saját felekezetéhez.

Mi, gyermekkoromban nem voltunk vallásos család, de a nagyünnepeket megtartottuk, elmentek a szüleim a templomba. Az apám nem járt a Dohány utcai zsinagógába, mert volt a házban egy Weiss rabbi, aki berendezett a lakásában egy imaházat, s sokkal olcsóbban lehetett nála megváltani a helyeket, mint a Dohányban. Szombaton gyújtott gyertyát a család, de ez aztán elmaradozott [A zsidó hagyomány szerint péntek este szombat bejövele előtt gyertyát kell gyújtani. – A szerk.]. Apukámnak volt egy jahrzeittáblája, és magyarázta, hogy amikor az ő apukája meghalt, azon a táblán elő volt jegyezve, hogy melyik évben milyen napra esik az évforduló. Egy széderestre emlékszem, Újpesten a Weissmann családban. Nagybátyám tartotta, ő imádkozott, mi is meg voltunk oda híva, nagy asztal volt. Ott volt a család, a két gyerek a szülőkkel, a nagymama, mi négyen, ott volt apámnak az unokatestvére a kislányával meg a férjével. Voltunk vagy húszan. Voltunk aztán a Weissmann fiúk bár micvóján, az is nagyon szép volt. Ugyanígy a többi unokatestvérem bár micvójára is mindig elmentünk. Az én Péter bátyámnak is volt, járt előtte tanulni a templomba. Külön kellett menni, és betanították A Kis fuvaros utcai templomban [Föltehetően a Nagy fuvaros utcai zsinagógára gondol, a Kis fuvaros utcában ugyanis nem volt zsinagóga. A Nagy fuvaros utcában két zsinagóga működött: a 4. sz. házban a (jelenleg is működő) neológ zsinagóga, melyet 1922-ben alakítottak ki Freund Dezső (1884–1960) tervei alapján a Józsefvárosi Kaszinó helyiségeiből és az udvar beépítésével; vele szemben, a 3/B sz. ház első emeletén volt az Écz Chájim Egylet ortodox zsinagógája (imaháza), melyet két lakás egybenyitásával alakítottak ki. Az imaház az 1950-es években megszűnt. – A szerk.] volt neki az avatása, mint egy esküvőre, elő volt jegyezve. Nagy ünnep volt. Érdekes, a Frida néni fiainak nem emlékszem a bár micvójára. Nekünk, lányoknak nem is tudom, hogy volt; emlékszem valamire, hogy az iskolából a zsidó lányok olyan tizenhárom éves korunkban elmentünk egyszer közösen templomba, a fél templom tele volt kislányokkal, és volt csak számunkra egy istentisztelet [Az

interjúalany a bát micvőről beszél. – A szerk.].

Otthon sokat beszélgetett a család, főleg történelemről – akkor másképp nevelték ám a gyerekeket, meg televízió sem volt –, én szájtátva hallgattam az apukámat, amikor mesélt nekem a háborúról meg a csillagokról meg a történelemről meg a zsidó történelemről. Sok könyvünk volt, apám nagyon sokat olvasott, arra emlékszem, meg az anyám is. És föl voltak háborodva, hogy nekem is kellene komolyan olvasni, de én nem voltam hajlandó. Aztán egyszer csak az egyik szomszédunk adott nekem egy könyvet, ilyen kis sárga ponyva volt, s attól kezdve faltam a könyveket, mindent, Courths-Mahler-t meg Ohnet-t, meg Zilahy is nagyon tetszett [Hedwig Courths-Mahler (1867–1950) – német író, a szórakoztató irodalom világszerte elismert művelője, több mint 200 regényt írt; George Ohnet (1848–1918) – francia regény- és drámaíró. Az élet harcai c. regénysorozata (1881) nagyon divatos volt a korban. Több regényét is sikerrel színpadra vitték; Zilahy Lajos (1891–1974) – író, publicista. – A szerk.]. Beiratkoztam könyvtárba, és onnan hoztam a könyveket. Olyan tizennégy éves lehettem, s emlékszem, hogy többet aztán nem jött ki a könyv a kezemből.

A folyóiratok közül járt nekünk „Tolnai Világlapja” [lásd: Tolnai Simon] meg az „Asszonyok Divatja” vagy „Magyar Asszonyok Lapja” vagy mi volt [Földi Pálné valószínűleg a Kertész Béla főszerkesztésében 1926–1938 között, havonta háromszor megjelenő „Magyar Úriasszonyok Lapja” c. szépirodalmi, ismeretterjesztő és háztartási folyóiratra utal. (Előzményei: „Gazdasszonyok Lapja” /1924–25/, „Magyar Úriasszonyok Közlönye” /1925–26/.) Jogutódja az 1939–1944 között, Papp Jenő szerkesztésében, szintén havi három alkalommal megjelenő „Magyar Nők Lapja” című szépirodalmi, társadalmi, divat-, kézimunka- és háztartási folyóirat. – A szerk.]. Ez nagyon szép volt, mert olyan sok szép ruha volt benne, olyasmis volt, mint ma a „Nők Lapja”. Meg volt otthon „Színházi Élet” is [1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. Olykor egy-egy bemutatott színdarab szövegét is közölte. Incze Sándor alapította és szerkesztette Harsányi Zsolttal közösen. – A szerk.]. De azt kaptuk valahonnan, azt hiszem.

Színházba is nagyon sokat jártunk, vittek minden héten az iskolából. Közel volt az akkori Nemzeti Színház, a Blaha Lujza téren [A Rákóczi út és a Nagykörút sarkán állt a régi Nemzeti Színház épülete, 1965-ben lebontották. – A szerk.]. Volt ott egy olyan nagy páholy, amibe tízen befértünk, és minden gyereknek ötven fillért kellett fizetni, azt hiszem. Onnan főnről, a második emeletről az összes Shakespeare-darabot megnéztük, a „Rómeó és Júlia”-tól kezdve, az „Ahogy tetszik”-ig. Meg még a „Kaméliás hölgy”-et is láttam, szóval mindent, amit akkor játszottak, emlékszem a Jávor Pálra, a Bajor Gizire, az Ungvárra, Lehotay Árpádra, Lukács Margitra, jaj de szépek voltak [Jávor Pál (1902–1959): színész, számos színházban játszott a háború előtt. 1935–1944 között a Nemzeti Színház tagja volt. 1944-ben a németek Sopronkőhidára hurcolták. 1946-tól az USA-ban játszott, ahonnan 1957-ben tért haza; Bajor Gizi (1893–1951) – színésznő, 1914-től haláláig a Nemzeti Színház tagja volt; Ungvári László (1911–1982) – színész, 1933-tól haláláig a Nemzeti Színház tagja volt; Lehotay Árpád (1896–1953) – színész, rendező, színházigazgató, színészpedagógus, 1926–1944 között a Nemzeti Színház tagja volt; Lukács Margit (1918) – színésznő, 1937 óta a Nemzeti Színház tagja. – A szerk.].

Nagy mozirajongó voltam. Volt egy mozi szemben az iskolánkkal, a Dohány utcában, Kis Pizskosnak hívtuk, huszonöt fillérért már mozizni lehetett. Rohantam haza az iskolából, s nem hagytam élni

anyámat, ameddig nem adott huszonöt fillért mozira. És igaz, hogy ez az első sor volt vagy a második, de abban az időben ott háromnaponként mindig mást játszottak. Amerikai filmek mentek, rengeteg ilyen Stan és Pan meg Rex vagy Lux vagy valamilyen testvérek, azokon is lehetett sokat röhögni. Nagyon-nagyon sok filmet és szép filmeket is láttam. És utána rohantam haza, be az Ica barátnőmhöz – szemben laktunk –, és elmeséltem neki meg a húgának, Irénnek, hogy mit láttam. És száj tátva hallgattak.

A családdal sokat jártunk kirándulni. A Hármashatár-hegyre, Zebegénybe, Siófokra, Nógrádverőcére, Pünkösdfürdőre jártunk. Volt, amikor apám nem jött, csak a nagymama, sőt a nagycsalád. Többször voltunk az Szúnyog-szigeti [Ma inkább Népszigetnek hívják. – A szerk.] Illig csárdában [Illik csárda] halászlét enni. Az nagyon tetszett nekem, mert mentünk egy darabig villamoson, valahol a Váci úton, aztán kimentünk a Duna-partra, csónakba ültünk, az Illig csónakba, és az átvitt minket a Dunán a szigetre. Ott sétáltunk, leültünk ebédelni, ettünk-ittunk. Meg kirándultunk az Ördögörm csárdába is, az itt volt valahol a mostani lakásom [Gazdagrét] környékén [Ez az egykori csárda a mai Törökbálinti út elején volt. – A szerk.].

Gyermekekoromban, emlékszem, még nagy esemény volt, amikor itt volt az olasz király, olyan kicsi, alacsony emberke volt, és mellette jött a Ciano gróf [1937-ben az olasz király és felesége három napra Budapestre látogatott. A királyi párt fényes külsőségek között fogadták, a pályaudvarról való bevonulás és a visszaút nyitott hintókon történt, és díszszemle is volt; Galeazzo Ciano gróf (1903–1944) – olasz politikus, 1936–1943 között külügyminiszter. Jelentős szerepet játszott a Berlin–Róma tengely kialakításában. 1943 februárjában apósával, Mussolinivel való sorozatos nézeteltérései miatt lemondott miniszteri posztjáról. Mussolini 1944 elején kivégeztette. – A szerk.]. Az iskolával kivonultattak minket zászlóval, ott őrjöntünk, ott kellett nekünk ordítani. Azt se tudtuk, hogy mi az, de mondták, hogy ki van itt. Meg emlékszem, amikor a Rákóczi szobrát felavatták. És akkor itt, a Rákóczi úton vonultatták végig, és ott lengettük megint a zászlót. Meg jöttek haza valamilyen frontról a katonák [?], azokat is kellett üdvözölni, akkor oda vonultattak ki az iskolából. Biztos meg volt mondva a tanároknak, hogy hova kell az iskoláknak kivonulni. S akkor kivonultattak, azt se tudtuk, miért, mondták, hogy kiabálni kell, meg lengetni a zászlót. Aztán mi kiabáltunk, és lengettük a zászlót. Érdekes volt.

Az iskolában semmiféle antiszemita megnyilvánulást nem tapasztaltam. Nagyon rendes tanáraink voltak, egyetlenegy volt állítólag, aki antiszemita volt, de én azt nem éreztem, velem nem érezte. Sőt annyira nem, hogy amikor beteg volt, az Ica barátnőmmel el is mentünk, vittünk neki virágot, és meglátogattuk. Aztán állítólag valami nagy nyilas lett belőle. Voltak még zsidó gyerekek az osztályban, de nem volt klikkesedés. Volt nekem kis zsidó barátnőm is, aranyos volt, szegény, agyon is lőtték a háború alatt, az egész családot kiirtották a gettóban, de ugyanakkor volt ez az Ica is.

Miután elvégeztem a polgárit, már nem vettek fel sehova, mert zsidó voltam [A középiskolai numerus clausus 1939-es bevezetését Karády Viktor is említi egy tanulmányában, de nem hivatkozik sem törvényre, sem rendeletre: a numerus clausus az újonnan beiratkozókat sújtotta, a felsőbb osztályokba járó zsidó tanulók megmaradhattak iskolájukban. – A szerk.]. A bátyám is leérettségizett, ő orvos akart lenni, szó sem lehetett, hogy egyetemre menjen [lásd: zsidótörvények Magyarországon], hanem az apámnak a műhelyébe ment be, és ott dolgoztatott, mert azért valamit kellett csináljon, nem nézhette a falat egész nap.

Én a Török Pál utcába akartam menni, az iparművészeti középiskolába, ez most főiskola [Az iskola Székesfővárosi Iparrajziskola néven működött a háború előtt, ma pedig Képző- és Iparművészeti Szakközépiskolának hívják, és a Magyar Képzőművészeti Főiskola gyakorlóiskolája. – A szerk.]. Divattervező szerettem volna lenni, mert nagyon szépen rajzoltam, főleg hölgyeket. A házban, ahol laktunk, volt egy ipartervező. És az egyik nyáron – akkor én már tizenhárom éves voltam – megkérdezte, hogy nyárra nem akarok-e odamenni rajzolni, illetve másolni. Volt ott egy divattervező, az megrajzolta az alakot, aztán volt egy alulról megvilágított üveglap, rá volt téve a rajz, és pauszra kellett átmásolni az alakot. Ez nekem nagyon tetszett, nagyon szép nőket rajzoltam. De előzőleg is, mindig varrtam a babáknak ruhát, tervezgettem. Akkor volt divat az öltöztetős baba papírból, és a ruha mellé, amit megvettünk, még pluszban rajzolgattam, plusz ruhákat terveztem.

De nem vettek fel az iskolába, és hát akkor mit csináljak? Mi egy házban laktunk Ságvári Endréekkel [Ságvári Endre (1913–1944) – jogász, az SZDP tagja, ifjúsági ügyekkel foglalkozott. Vezetésével ifjúmunkások 1937-ben szétverték egy nyilasgyűlést, ezért Ságvárit 8 hónapra ítélték. Hosszú munkanélküliség után a „Népszava” szerkesztőségéhez került. 1942-től illegalitásban élt, részt vett az ellenállásban, fegyvergyűjtést szervezett. 1944-ben nyomozók lelőtték. – A szerk.]. És az ő feleségének, Magdinak a varrodájába akart anyám tanulónak adni. A feleségének a Wesselényi utcában, a szülei lakásán volt egy varrodája. Anyu szólt ennek a Magdinak, hogy nem mehetnék-e én oda legalább varrni tanulni. Én erősen kivettem a hisztit, hogy én varrni aztán nem megyek. Aztán megmagyarázták, hogy nem kell neked varrni, de kellene valamit csinálni, ha csak a saját ruhádat megvarrod, már az is ér valamit. Viszont 1944 márciusában bejöttek a németek, és az anyám nem engedett többé Ságváriékhoz.

Olyan tizenöt éves koromban elköltöztünk a Kisfuváros utca 11-be. Ez kétszoba-hallos volt. Az akkor épült, mi voltunk az első lakók ott. Mai napig nagyon szép ház, és még mindig modern. Onnan költöztünk aztán a zsidó házba [csillagos házba], a Dob utcába. Az udvarlóm, Miki szülei abban a házban laktak. Ők szerettek engem, nagyon komolynak indult ez a kapcsolat, a helyet is a Miki papája szerezte nekünk abban a házban. A bátyám, Péter már nem költözött az új lakásba, mert elvitték munkatáborba [munkaszolgálatba], akkor már bejöttek a németek. Néha megjelent ott, de igazából ott már csak mi voltunk hárman, anyukám, apukám meg én.

A Feith nagyszülőket akkorra már elvitték. Újpestről a Back család maradt, mert ők Pesten laktak, csillagos házban, Pali bátyámék a Viola utcában, a nagyszüleim és Frida néniék pedig a Ráday utcában. Aztán az egész Back család bevonult a gettóba [lásd: budapesti gettó], kivéve Frida néniéket, akik elbújtak.

Végül levonult a műhelybe lakni az egész Back család, édesapám, bátyám, a Back nagyszülők, Pali bácsiék meg az egész Schwartz család, Mikinek a szülei meg a gyerekek meg az anyukájának a négy testvére, ott vagy ötvenen laktak abban a pincében. Bár a műhely a Nagydíófa utcában volt, a gettóban, biztosabb volt a pincében rejtőzködni a gettón belül is. Készítettek priccseket meg szalmazsákokat, és volt mellettük egy szenespince, onnan hordtak szenet fűteni, főzni. Ott éltek abban a pincében, és ott maradtak életben; mind megmaradtak. Bár a bátyám is ott maradt volna...

A bátyámat munkatáborba [lásd: munkaszolgálat] vitték, volt Kassa körül és Erdélyben is. De még visszajött Pestre, az Albrecht-laktanyába jöttek fel vidékről, ez már 1944. decemberben volt.

Karácsony előtt bevagonírozták a munkatáborosokat, akkor már azokat is elvitték. Amíg lehetett, próbálták őket a parancsnokaik megmenteni [lásd: munkaszolgálat (utolsó két bekezdés)], mert azért viszonylag emberségesek voltak, de aztán bevagonírozták és elvitték őket. Vonattal vitték őket, nem gyalog. És kivitték őket Ausztriába valahova. Úgy sejtem, Mauthausenben halt meg.

Pedig 1944 nyarán az egész család kitért. Járt az egész család a Stefánia útra, ott volt egy templom, voltak ilyen fehérruhás apácák, és odajártunk hittanóra [Fehér ruhát az örökimádók rendjéhez tartozó apácák viselnek. Ez a rend Magyarországon is működött, de budapesti templomuk az Üllői út 75-77-ben volt, nem a Stefánia úton. – A szerk.]. Nagyon tetszett nekem, érdekelt, mert addig mindig csak az Ótestamentumot tanultam, ott meg tanultam az Újat is, ott Jézusról beszélgettek, érdekes volt, de nem jutottam el a végére. Már a keresztlevelem sem tudtam átvenni, mert közben deportáltak engem is meg az anyukámat is.

Pedig meg is menekülhattünk volna, akkor járt Wallenberg körbe az autóival. Megjelent egy kis fekete autó, állítólag egy Skoda volt, és akkor jött, és elkezdett kiabálni „Weisz Róbertné meg a lánya, Weiszné, Schwarzné”, és akárki odament, nem kértek tőle semmi iratot, csak fölrakták egy teherautóra, s menekítették. Most már tudom, hogy csak úgy találomra mondta a zsidó neveket. Ott csak úgy rohángált a menet élén, és kiabált mindenféle neveket. Akkor ott a dörzsöltebbje jelentkezett. De mi nem voltunk olyanok. Az én anyukám egy úriasszony volt, eszébe se jutott, hogyha Schwartznét keresnek, akkor ő odaáll. Pedig így nagyon sokan mentek. Mert azok rafináltabbak voltak. A máramarosiak tudtak jelentkezni, azok már dörzsöltebbek voltak nálunk. Azok nagyon jól tudták, hogy kell megélni. De mi nem tudtuk, úgyhogy amikor megjelent egy plakát, október nem tudom, hányadikán, hogy a nők tizenhat évtől negyven éves korukig jelentkezzenek munkaszolgálatra, akkor mi anyukámmal elmentünk a KISOK-pályára [Randolph L. Braham szerint több alkalommal is felszólították a budapesti zsidó nőket munkára: 1944. október 22-én minden 18 és 40 év közötti – tehát 1904 és 1926 között született – nőt; november 2-án a 16 és 50 év közötti – tehát az 1928 és 1894 között született (varrni tudó) nőket; november 3-án elrendelték a 16-40 éves női korosztály összeírását „a nemzetvédelemmel összefüggő munkaszolgálatra”. Lásd Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.].

Onnan elvittek gyalog Isaszegre, ahol sáncot ástunk egy hétig. De akkor ott már jöttek az oroszok, úgyhogy visszahajtottak minket. Gyalog hajtottak be Isaszegről, özönlöttek mellettünk az emberek, mindenki menekült onnan, mert az oroszok akkor már Vecsésnél voltak [1944. november első hetében Vecsésen már utcai harcok voltak. – A szerk.]. Az út keserves volt, ott mentünk el Rákospalotán, ott mentünk el Újpesten, láttam a nagyanyámnak a házát, kiírva, hogy Feith Péter utóda, Weissmann Sándor, borzasztó volt, hogy engem ott hajtanak. Ők akkor talán már nem is éltek. Auschwitzba vitték őket, de mi erről nem tudtunk. Elért a menet a Dunához, s valami tutajon átvittek a budai oldalra, és onnan gyalogoltunk a téglagyárig. Aztán másnap elindítottak, s végiggyalogoltunk egészen Hegyeshalomig [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Minden nap mentünk húsz-harminc kilométert. Ez valami rettenetes volt, nekünk már ennivalónk sem volt, úgy szedtem össze a földről a penészes kenyeret, anyám odaadta az aranyláncát és fülbevalóját egy marék almáért. Esténként mindig valahol máshol aludtunk, éjjelre behajtottak minket egy-egy sportpályára. Szakadt ránk az eső, ott gubbasztottunk egész éjjel, és akkor reggel fölkelni, ébresztő, továbbmentünk, de enni csak este adtak valami meleg löttyöt – ahol adtak.

Voltam én a gönyői halálhajón is. Az valami borzalmas volt [A nyilasok 1944. november 6-tól nagyjából november végéig mintegy 30 ezer budapesti zsidót és kb. 50 ezer munkaszolgálatost hajtottak a nyugati határszélre, főleg gyalog. Számos ilyen halálmenetnek az egyik éjszakai állomása Gönyű volt, ahol négy kikötött uszályon szállásolták el a zsidókat. Sokan a végkimerültségtől a Dunába estek, másokat a nyilasok löktek a vízbe. – A szerk.]. Megérkeztünk egyik este hullafáradtan Gönyűbe, azt se tudtam addig, hogy létezik. Uszályok állomásoztak ott, azt mondták, hogy ott éjszakázunk. És a partról a hajóra egy kábé negyven centiméteres pallón kellett fölszaladni. Nem mindenki volt fiatal, voltak ott hatvan évesek is. Közben kicserélődött a társaság, itt már nemcsak azok voltak, akiket bevonultattak, hanem azok is, akiket otthon a lakásokból összeszedtek. Ott zuhantak be tízesével mellettünk a Dunába az öreg, fáradt emberek. És nem tudtunk nekik segíteni, örültünk, hogy mi át tudtunk menni. A hajó aljában voltunk összegyűjtve, tele volt homokkal, a fejünkre folyt a víz, mert ez már a víz alatt volt, és ott aludtunk. Vagy inkább csak gubbasztottunk, mint a heringek. Se enni, se inni nem kaptunk, nem volt vécé sem. Éjjel volt, aki öngyilkos lett, volt, aki szívrohamot kapott. Szóval reggel a helyiség tele volt halottakkal. Akkor az élőket kihajtották, és indultunk tovább.

Győrben anyukámmal tettünk még egy kísérletet a szökésre, a mamám, én meg még két volt iskolatársam. Megszöktünk, elbújtunk egy kukoricásban, és ott gubbasztottunk. Egyszer csak jött egy férfi, és megkérdezte, hogy kik vagyunk. Mondtuk, hogy minekünk úgy fáj a lábunk, nem tudunk továbbmenni. Bevitt minket egy háznak az istállójába, adott tejet nekünk meg egy darab kenyeret. Levettük végre a cipőnket, megszáritgattuk a zoknit, csupa seb volt a lábam, arra emlékszem. És az istállóból jöttek valami fiatal fiúk, s mondták, hogy menjünk be oda, ahol ők vannak, mert ők is katonaszökevények. De anyám nem engedett három kislányt a fiúk közé. Nem tudom, ki árult el minket, de másnap reggel bejött egy katonatiszt, kinyitotta a pisztolytáskáját, és azt mondta, hogy most vagy fölállunk, és beállunk a sorba – mert ott naponta ment az a tömeg –, vagy lelő minket. Föltápaszkodtunk, fölhúztuk újra a zoknijainkat, a cipőinket, és indultunk tovább.

És hajtottak, mint a lovakat. Ütöttek, vertek az úton, aki lemaradt, lelőtték. És már november eleje volt, végig szakadó esőben, hidegben mentünk, étlen-szomjan. Még az volt a szerencsénk, hogy viszonylag jól voltunk felöltözve, volt elég meleg ruhánk. Énrajtam például a bátyám bekecse volt és a korcsolyacipőm, egy jó masszív, magas szárú cipő. Volt egy pokrócunk is, egy lópokrócunk.

Elértünk Mosonmagyaróvárra, ott voltak már a csendőrök. Az egyik mindenáron azt akarta, hogy vegyem le a kabátomat, meg azt a pokrócot is adjam nekik, mert nekünk már arra úgyszincs szükségünk. Az anyám mondta, hogy dehogy adjuk, kell az még nekünk, fázunk, és berángatott engem valami istállóba. Másnap reggel már csak Hegyeshalomig kellett menni, az már csak olyan húsz kilométerre volt. Ott végre megláttuk a vonatot, jöttek a németek, az SS-ek, és behajtottak minket, nem vagonokba, hanem kupékba, ahol ülni lehetett. El voltunk ájulva a gyönyörűségtől, és hoztak nekünk meleg ételt, tele krumplival. Nagyon örültünk, hogy most már jobb lesz, most már biztos dolgozni visznek minket. Aztán egyszer csak elindult a vonat velünk. Nem tudtuk, hova, de mindenki ült, normális állapotban voltunk. Nem hatan voltunk egy szakaszban, hanem tizenhatan, de legalább fedél volt a fejünk felett, és ültünk. Ment a vonat velünk egész éjjel, össze-vissza, nem tudom, hova, német feliratokat is láttunk, viszont reggel, mikor megálltunk, ismét csak Magyarországon voltunk, Kópházán.

Kiszállítottak, bevíttek a faluba, és beraktak valami pajtákba. Másnap kihajtottak munkára, mindenki kapott egy lapátot, és elmentünk sáncot ásni. Azaz kihajtottak volna, én nem tudtam menni, mert a lábam tiszta vérhólyag volt, úgyhogy én elbújtam, megvártam, míg elmentek, s visszamentem és üldögéltem a szalmán anyámmal. Egyszer mégis csak ki kellett mennem, úgy alakult a dolog. Kaptam egy lapátot, és mondták, hogy ásni kell a földet. Hát én azt se tudtam, hogy kell azt a lapátot megfogni. Szóval ástam, s egyszer csak hátulról akkorát vágta rám, hogy majd szétment a fejem. Megfordultam, akkor előlről. Egy bikacsökkel az SS vert, hogy nem jól fogom a lapátot. Az volt a szerencsém, hogy a bátyám vastag kabátja volt rajtam, s az felfogta az ütéseket.

Akkor elhatároztam, hogy én többet oda ki nem megyek. Olyan borzalmas dolgokat láttam ott, hogy mondtam, én még egyszer ki nem megyek. És szerencsém volt, mert valahogy átvészelttem azt a helyzetet, mert bekerültem a konyhára dolgozni. Volt ott egy kamra, tele volt kolbászokkal, hurkákkal. És elloptam egy ilyen hurkát, és este, mikor hazamentünk, az anyámmal megettük. Az valami rettenetes érzés volt, hogy ha a német észreveszi, megtapogat, hogy mi van nálam, akkor ott lő fejbe a hurkáért. Egy hétig voltunk ott vagy tíz napig, utána megint kihajtottak minket, bevagoníroztak. Nem volt víz, bűz volt, kaka volt, jajgatás, sírás volt. Három napig mentünk legalább, éjjel-nappal ment az a vagon, étlen-szomjan voltunk, ki se nyitották.

Egyszer csak megállt a vonat, kinyitották a vagon. Azt hittük, Németországban vagyunk, közben Lichtenwörthben voltunk, Ausztriában. Most, ha elmegyünk Lichtenwörthbe – mert el szoktunk menni minden évben –, az körülbelül három és fél órás út. Viszont minket három napig utaztattak. Állítólag voltunk Németországban is, csak nem kellettünk, és visszahoztak ide. Kiszálltunk a vagonból, végighajtottak egy falun, és behajtottak egy nagy épületbe, aminek üveg teteje volt. Az egyik terem tele volt már nőkkel. És ahogy ott bolyongtunk, valaki kiabált, hogy „Marika, Feith néni, gyertek ide!”. Az udvarlóm, Miki unokatestvére volt az, Edit. Összehúzódtak, és akkor mi oda leültünk a földre, a szalmára. Később kiderült, hogy ez egy valamikor működő gyár volt. Dolgozni nem kellett, csak ültünk azon a rohadtszalmán, és rohadtunk. Reggelire hoztak valami fekete löttyöt, ebédre répalevest, vacsorára kaptunk egy darab feketekenyeret. Két centi kenyeret levágtak, az volt a napi adagunk, ahhoz hozzáadtak egy ilyen kis darab lekvárt. Jéghideg vizünk volt, voltak a gyárban bádogvályúk, amikben azok a dolgozók valamikor mosakodhattak. Ott mosakodhattunk, akinek volt szappanja, azzal.

[1944.] december elején érkeztünk Lichtenwörthbe, és ott voltunk egészen április másodikáig, ameddig nem jöttek az oroszok. Kétezer-hétszáz nő volt ott, ahogy utólag megtudtam, akikből négyszázan jöttünk vissza. Egyesek éhen haltak, másokat a tifusz vitt el, mindenki eltetvesedett, mindenkinek hasmenése volt. Később már olyan tetvesek voltunk, hogy a szalmát elvitték alólunk, és a csupasz földön, a betonon ültünk. Volt vagy száz férfi közöttünk, azok voltak a parancsnokok. Kinevezte magát az egyik orvosnak, az gégemetszést csinált, szülést vezetett le, sokan belehaltak. Volt egy rohadtszűnk, akit fölakasztottak a végén. Bikacsökkel járt, és verte a népet. Például karácsonyeste az volt a szórakozása, hogy összeszedett tíz tizenhét-húsz éves lányt, és jól elverte őket. Csak úgy. Mert karácsony volt. Olyan volt az egész, mint a Dante pokla. Én ezt úgy viseltem el, hogy teljesen kikapcsoltam az agyamat, nem voltam ott. Behunytam a szememet, és arra emlékeztem, amikor korcsolyáztam, meg amikor táncolni jártam, meg Mikire, arra, ahogy mentünk Mikivel a színházba, meg táncolni, meg hogy milyen ruhát vettem fel, milyen szép voltam. Azt se tudtam, hogy anyámon és a Miki Edit unokatestvérén kívül kik voltak ott a teremben, ahol

voltunk. Mert úgy volt, hogy sorok voltak a teremben, úgy feküdtünk sorban egymás mellett. A sorok között volt egy út, ahol ki lehetett menni a latrinára, ami egy mély árok volt, egy deszkaléccel, és azon a deszkán megkapaszkodtál, odaültél, és ott intézted a dolgot. Volt, aki beleájult a latrinába. Csak ültek az asszonyok, szegények, ott főztek, sírtak, otthon hagyták a gyerekeiket. Ki a férjét siratta, ki a gyereket siratta. Hogyha nem lett volna velem az anyukám, én nem jöttem volna vissza. Ő kirángatott engem, lemosdatott a jéghideg vízben decemberben is meg januárban is. Aki nem ment ki mosakodni, az mind meghalt, megette őket a tetű. Engem is evett a tetű, de az anyukám kirázta a ruhámat, kifésülte a hajamat, aztán kirázta belőle a tetűt. Aztán én is megkaptam a tifuszt. Január közepétől egy hónapig önkívületben voltam. Úgy maradtam életben, hogy az egyik férfi, akit az anyukám ismert Újpestről, a Heks, ez volt ott a főparancsnok, hozott mindig kinint anyámnak, hogy adja be nekem.

Úgyhogy mire jött a felszabadulás, én már lábadoztam, de még menni nem tudtam. Úgy húztak ki a latrinára, időnként ki se mentek az emberek, nem volt erejük kimenni. Arra emlékszem, hogy egyszer épp vittek a latrina felé, akkor már kicsit jobban voltam, s akkor mondták, hogy maradjunk csöndben, mert már jönnek az oroszok. És lehetett már messziről hallani ágyúlövéseket. És mi boldogok voltunk. Azt mondták, hogy ne örüljünk, mert itt vannak a németek, és ha meglátják, hogy örülünk, mindannyiunkat lelőnek. Úgyhogy síri csendben ott gubbasztottunk. Senki nem mert meg se mukkanni. És egyszer csak jött ez a Heks, és ez mondta, hogy már pakolnak a németek. Aztán már legközelebb azt a hírt hozta, hogy elmentek a németek, de ne örüljön senki semminek, mert minden ugyanúgy van, mint eddig, és csönd legyen. Akkor már napok óta nem hoztak enni, mert lebombázták azt a részt, ahol nekünk főztek. Addig Wienerneustadtból hozták nekünk a kaját, az állítólag hét kilométerre volt. Itt meg nem volt kaja, semmi. Volt valami nyers krumpli, azt kiosztották, mindenki kapott egy szem nyers krumplit. És egyszer csak éjjel hatalmas nagy lövöldözésre, ágyúzásra ébredtünk, betört az üveg tető a detonációtól, potyogott ránk az üveg. Egész éjjel ágyúztak, és reggel, nem tudom, hány óra volt, megjöttek az oroszok, kinyitották a lágerkaput, és belovagolt egy orosz tiszt. Ezek a szerencsétlen asszonyok még a lónak a seggét is csókolták örömeikben! Utána bejött egy teherautó tele kajával, és az oroszok szórták le az ennivalót, kinek mi jutott. Anyám kapott egy zacskóban száraz tésztát, amit ki kellett volna főzni, meg egy üveg ecetes uborkát. Szerintem én attól maradtam életben, mert ittam annak az ecetes uborkának a levét, és az biztos kifertőtlenített.

Utána anyám mondta, hogy rögtön fölkelünk, és megyünk. Becsavarták a lábam mindenféle rongyokba, átkötözték, és anyám szerzett két botot. Elindultam én azzal a két bottal, vánszorogtam, és toltak meg húztak hárman-négyen, és kimentünk a faluba. Ott még front volt, tele volt orosz katonákkal. Tapostunk a cukorban, a lisztben, ami ki volt szórva szanaszéjjel, de mondták, hogy föl ne vegyünk semmit, mert a németeké volt, és meg van mérgezve. És akkor jött egy orosz, és intett nekünk, hármunknak, és bevitt minket egy házba. Egy öregasszony volt ott, és az orosz ráfogta a puskát, hogy adjon nekünk enni. Az öregasszony először azt mondta, hogy nincs semmije, de főtt valami a lábosban. Az orosz először odatette az öregasszonyt, hogy egyen belőle, majd mikor látta, hogy életben maradt, intett, hogy ossza ki nekünk. Aztán odament a szekrényhez, kinyitotta, a puskájával benyúlt, kiszórt mindent, és ott voltak a ruhák mögött a lekvárok. Mindegyikünknek a kezébe nyomott egy lekvárt, és mondta, hogy mehetünk tovább. Ez a ház a harmadik ház volt a lágertől. És akkor azt mondják, hogy ők nem is tudták, hogy mellettük láger volt! Mi az, hogy nem tudták, hogy mi van?! Hát nem látták, hogy minden nap szekérszám

vitték el a hullákat?!

Elindultunk hazafele. Egy erdőben aludtunk, jöttek az orosz katonák, ott volt visítás, elkapták a nőket. Anyám bedugott minket egy fa alá, letakart minket, és ránk feküdt a pokrócon, ahogy le voltunk takarva. Szerencsénk volt, oda nem jöttek az oroszok. De nekem végig szerencsém volt, mert én szörnyen néztem ki. Másnap reggel továbbindultunk. Az utcán teát mértek az apácák, kaptunk teát, de messze nem jutottunk, mert én nem tudtam menni. Engem toltak, húztak, vontak. Egynapi járásra jutottunk csak, de azt is úgy, hogy talált anyám egy gyerekkocsit kidobva, és engem belerakott a gyerekkocsiba. Aztán fogtuk magunkat, és bementünk egy elhagyott házba, amit az osztrákok otthagytak, mert féltek, hogy jönnek az oroszok. Nagy veranda volt, a verandán állt az uborka meg a rumosmeggy meg a befőttek. Anyám odatett egy nagy fazékba vizet, begyújtott, minden ruhánkat levettük, azt a sok tetves, ócska rongyot, és anyám ment, és keresett tiszta ruhákat. Szóval tisztába öltöztünk, és engem befektetett az ágyba a konyhában. Hát egyszer csak bejöttek az oroszok, hogy mit csinálunk mi ott. Ölelgettek, előszedte az orosz is a fényképeit, és mutatta a gyerekeit. Hallottuk közben, hogy kint iszonyú nagy lövöldözés van, mondta is az anyám, hogy már megint mit lőnek ezek. Hát biza lelőttek egy csomó csirkét, és jöttek be, hogy az anyám főzzön nekik magyar csirkét. Na és akkor nagy terítés volt, összetolták ott az asztalokat a konyhában, engem dunyhástól kivittek a házból, kiültettek oda az asztal mellé, bebugyoláltak, és ment a nagy csirkeevés. Nagy kajálás volt. Egyszer csak elkapták az Editet, szegényt. Anyám ott rimázkodott nekik, hogy az még egy kislány, ne bántsák. De nem volt kivel beszélni, Editet elkapták, és föl vitték az emeletre. Behúzódtunk a szobába, anyukám eltorlaszolta az ajtót, mert félt, hogy őt is elkapják, ott vártunk. Egyszer csak éjjel halljuk „Feith néni, Feith néni!”, jött vissza az Edit. Anyukám csinált neki melegvizet, beleöntött egy csomó ecetet a vízbe, beleültette az Editet, ott áztatta az ecetes vízben. Ott sírdogált szegény. Anyám másnap jól leszidta az oroszokat, ahogy tudta, ezek nyugtatgatták, és hoztak egy zsák cibakot [száritott kenyér – A szerk.], egy zsák krumplit, egy zsák lisztet, és azt mondták, hogy Budapest kaput, ezt mi vigyük haza, hogy legyen nekünk mit enni. Aztán föl rakattak ezek minket egy teherautóra, és áthoztak Magyarországra. Valahol Pápa környékén raktak ki, volt ott egy kastély, ott éjszakáztunk. Éjszaka megint le akartak támadni valami orosz katonák, de anyám elkezdett ordítani, hívta a főnököket, erre megijedtek, s elszaladtak. Másnap trojkával vitt be minket egy orosz a vasútállomásra, Ostffyasszonyfalvára [Ostffyasszonyfa]. A vonat tele volt oroszokkal, de ezek nem bántottak minket, és elindultunk Budapestre.

Valami két hétig tartott, míg hazaértünk. A külső Ferencvárosi pályaudvarra érkeztünk meg, azt se tudtam azelőtt, hogy olyan van, és anyukám lerakta mellém a batyunkat, és azt mondta, hogy ő most hazamegy, megkeresi a nagymamát vagy valakit, én csak üljek ott, majd utánam küld valakit. És ezzel anyukám meg Edit elment. Esteledett, sötétedett, én még mindig ott ültem. Jöttek ki az oroszok a vagonokból, tele volt orosz katonával mindenhol, és hoztak nekem enni, és kérdezték, hogy én mit csinállok, és én mutattam, hogy én láger, és sajnáltak. Aztán mondták, hogy én ott ne maradjak, mert le talál valaki löni, hanem menjek be a kocsiba, ahol ők vannak. Mondtam, hogy én nem megyek oda, mert anyukám jön, és itt keres engem. Aztán már nagyon sötét volt, és láttam a messzeségben, hogy valaki közeledik. Egy sánta nő volt és egy férfi egy kisbabával. Elmeséltem nekik mindent, megsajnáltak, és elvittek magukhoz a Gubacsi útra egy nagyon-nagyon proli házba. Egy szoba-konyha volt, de nagyon rendesek voltak hozzám, főztek paprikás krumplit és paradicsomlevest, és adtak nekem is. Az ágyukba akartak fektetni, de nem

akartam, mert tetves voltam. Inkább lefeküdtem a földre, és ott aludtam.

Másnap reggel egy ismerősük, egy tizennégy-tizenöt éves kisfiú vállalkozott arra, hogy hazavigyen. Rákötöztek egy lapra, aminek volt középen két kereke, és a kisfiú a nyakába akasztott egy gurtnit, és húzott engem azon a talicskán. A Mester utcában állt a járda szélén egy asszony egy kisfiúval. És a kisfiú azt mondja: „Nézd, anyu, szegény öreg néni, nem tud járni.” Fölnéztem, és az unokaöcsém volt, Back Tamás. És énram, a tizenhat évesre azt mondták, hogy szegény öreg néni, nem tud menni! Aztán valahogy felismertek, és elírányítottak a Nagydiófa utcába, hogy ott van az apám a műhelyében. Elvitt oda a kisfiú, hát öt perc alatt az egész ház kicsődült, mert mindenki ismert, akik ott voltak. Szegény apám fölött a műhelyéből. Zokogtak, sírtak. A ház második emeletén volt egy szobánk, apámmal lakott a Back nagymama és egy másik öreg néni, a Mikinek egy rokon nénije, egy Goldberger néni. Anyám nem, mert anyám csak a Frida néniig tudott menni, ezt később tudtam meg. Mesélték, hogy elindultak engem keresni valami kocsival, állítólag egész éjszaka engem kerestek, minden házba bementek, kiabáltak, hogy Marika, Marika, de nem találtak sehol.

Aztán apámék megfüröszttöttek, az apám rohant az orvosért, de azt mondta az orvos, hogy ő nem tud velem mit csinálni, valószínű, hogy én már a reggelt nem élem meg. Mesélték utólag, hogy mindenki azt hitte, hogy pár napon belül meghalok. Tele voltam herpesszel, tetűvel, kisebesedve. Én akkor nem voltam normális. Teljesen szótlánul ültem, senkihez nem szóltam, hát mit beszéljek? Emlékszem, már egy hónapja, hogy itthon voltam, s még az is problémát okozott, hogy a járdára föllépjek, olyan gyenge voltam. Aztán kihullott a hajam, teljesen megkopaszodtam. A Miki szülei minden nap küldték nekem az ebédet, minden nap hozták nekem ételhordóban. Ők már tudták akkor, hogy a Miki nincs már, de én még nem tudtam. A bátyám, Péter is ottmaradt. Anyám őrjöngött, és nagyon neheztelt apámra, hogy miért engedte el Pétert. Mielőtt kivitték volna a bátyámat Németországba, még felhozták Pestre, s akkor elbújhatott volna ő is a pincében. De bárhogy is tartóztatta apám, Péter el akart menni, úgy gondolta, hogyha elviszik, megtalálhat minket kinn.

Aztán szép lassan magamhoz tértem testileg és lelkileg is. Kezdett érdekelni, hogy mi is volt. És akkor meghallottam, hogy Péter se jött vissza, meg Zolit Ukrajnában agyonverték, vagy fölrobbant aknán vagy mi [Anyai nagynénjének, Frida néniének a fiáról, Hajdú Zoltánról van szó, aki az unokatestvére volt. – A szerk.]. Elkezdtek mesélni, hogy Auschwitzban mi volt. A Feith nagymama ottmaradt Auschwitzban. Az apósom mesélte, hogy állítólag látták, hogy megérkezett, még a vagonból kiszállt. Miket munkatáborba vitték, az utolsó korosztályt, a huszonhatosokat is munkatáborba vitték. Bevagonírozták őket, és kivitték, nem tudom, hova akarták vinni, talán Jugoszlávia fele. És Kiskunhalason az egész vagon kizavarták, megásatták velük a sírjukat, egy nagy gödröt, és agyonverték őket puskatussal. Nem lötték őket, hanem verték [Randolph Braham a következőket írja a kiskunhalasi vasútállomáson történekről: „Az SS és magyar szekértolói 1944. október 11-én 194 munkaszolgálatost öltek meg a kiskunhalasi vasútállomáson. Valamennyien a 101/302. számú munkásszázadhoz tartoztak. Szerelvényük mellett egy másik állt, amely egy SS-alakulatot szállított. A munkaszolgálatosok leszálltak, hogy felvételezzék szűkös élelmiszeradagjukat, s ekkor támadtak rájuk a németek, valamint a nyilas érzelmű magyar vasutasok” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, 1. kötet, 278. oldal). – A szerk.]. Ezt én már csak a felszabadulás után tudtam meg. Mikor hazajöttem, akkor mondták, hogy Miki nincs többé. De akkor én nem

voltam normális állapotban, és nem is nagyon foglalkoztam vele, mert annyi szörnyűséget láttam, hogy olyan mindegy volt, hogy valaki van, vagy nincs, nem fogtam fel. Őket exhumálták, mind hazahozták, kint voltam a temetésen. Ott vannak eltemetve a mártír parcellában, ki is van írva, hogy Schwartz Miklós.

Így visszatekintve, számomra a háborúnak igazán akkor lett vége, amikor felszabadultam, s elindultunk anyámmal hazafele. Akkor fel se fogtam, mert gyagya voltam a tifusztól, rongyokba becsavarta anyám a lábamat, és azt mondta, hogy gyerünk, induljunk rögtön haza, nehogy visszajöjjenek ide a németek... És nem azt mondtuk, hogy elmegyünk Nyugatra, mert mehattunk volna, ott maradhattunk volna, nyitva volt minden, különösen a deportáltak, hanem azt mondtuk, hogy hazajövünk, ahonnan minket kirúgtak. És mi mégis úgy éreztük, hogy ez a haza, ide jöttünk haza. Én most is magyarnak vallom magam.

Mikor hazajöttem, rá két hónapra találkoztam a férjemmel. Én a férjemet kétéves korom óta ismerem, egy utcában laktunk, Újpesten, és mindig néztem őket, mikor a nagypapájuk sétálni vitte a három unokáját. Ismertem az egész családot. Mindig együtt játszottunk, ők hárman voltak testvérek, mi ketten. A férjem ugyanabba az osztályba járt, mint a bátyám a Viola utcai elemi iskolában. Aztán mi elköltöztünk Újpestről, és megszakadt a kapcsolat. Ő utána a Szent István Gimnáziumba járt [Föltehetően az Újpest, István úti Könyves Kálmán Gimnáziumba járt. – A szerk.], de akkor mi már nem találkoztunk. Zeneiskolába is járt, ő is meg az öccse is, a férjem gyönyörűen csellózott, zenekaruk is volt, fel is léptek néha.

A férjemet először az Albrecht laktanyába vitték munkaszolgálatosnak. Majd mikor vitték volna ki az országból, a határon, Bozsokon megszökött. Kőszegen volt valami kolostor, oda fogadták be, mert kiadta magát erdélyi menekültnek. Volt Kőszegen egy nyilas nyomda, s oda vették fel mint bádogost. De lebukott a kolostorban, mert a papok megtalálták a holmija közt az édesanyja által becsomagolt kis imakönyvet. Nem voltak ugyan vallásos család, de az édesanyja betette a csomagjába az imakönyvet, hogy az vigyázzon a fiára. Szóval a papok átadták őt a nyilasoknak, akik bevitték Szombathelyre, és statáriális bíróság elé akarták állítani. De pont akkor jött egy légitámadás, mindenki szétfutott, és ő bekerült egy olyan csoportba, ahol magas rangú tisztek voltak, akik katonaszökevényeknek lettek minősítve. Ezek már tapasztaltabb, dörzsöltebb alakok voltak, és kiírták a laktanyára, hogy tifuszijárvány, és többet senki sem zavarta őket. (Később tiszta véletlenül a férjem munkahelyének, a Beloiannis gyárnak egy kihelyezett telepét arra a helyre helyezték, ahol volt az a régi laktanya.) Aztán már 1945-ben, a háború vége fele, amikor már közeledtek az oroszok, az egész laktanyát kiürítették, és mindenkit elvittek Mauthausenbe. Ott viszont már csak két hetet ült, s jött a felszabadulás.

A férjemet, mikor jött hazafele a deportálásból, még az oroszok is elkapták, három hónapig volt Székesfehérváron orosz fogságban. Szerencsére volt egy zsidó parancsnoka annak a tábornak, és az a zsidó fiúkat hazaengedte, akik igazolták, hogy ők most szabadultak meg a németektől. A férjemnek, amikor hazajött, nem volt egy ruhája. Ment az úton azokban a rongyokban, amikben végigcsinálta ezt az egészet. És jött vele szembe a szomszéd, az egyik Tuba fiú, és a férjem ruhája volt rajta. És nem mondta, hogy „Pali, itt a ruhád!”. Ők voltak a közvetlen szomszédok, és miután elvitték a férjem családját, az egész házukat kirabolták, még egy párnahuzatot sem hagytak a házban. És eszébe nem jutott, hogy egy gatyát visszaadjon a férjemnek. A harmadik szomszéd, egy volt osztálytársa, az adott egy öltönyt a férjemnek, hogy ki tudjon már menni az utcára. A

házukba beköltöztettek egy keresztény asszonyt az anyjával. Amikor hazajött a férjem édesapja Auschwitzból, és bement a házába, nem volt semmi bútor, ezek a földön feküdtek szalmán. Az egyik szobát visszaadta neki az a nő, a másikon meg ő lakott. Fogta az öreg a vödör vizet minden reggel, és beöntötte a szobájukba: „Jó reggelt!”, addig, míg el nem menekültek. Kiöntötte őket, mint az ürget, és így kapta vissza a házat.

A férjem testvére Bergen-Belsenben volt, és visszajött, viszont az öccsét és az édesanyját elgázosították Auschwitzban. Az édesapjának a háború előtt volt egy üzeme, tizenöt-húsz alkalmazottal. A házában, hátul az udvaron volt egy külön épület, ott dolgoztak az emberek. Amikor hazajött Auschwitzból, próbálta azt az üzemet újra beindítani. A férjem az elején ott dolgozott, vödröket, kannákat meg teknőket csináltak, és azokat beónozták. Nagy volt az üzem, csak éppen megélni nem lehetett belőle, mert egy üzem nem tudott konkurálni a gyárakkal. Sőt, az volt, hogy a nagypapa elfelejtett adót fizetni, és annyi adóhátraléka lett neki, hogy állandóan jöttek hozzá a végrehajtók. Az öreg fölvette az auschwitzi ruháját, és egy nagy borogatást tett a fejére, és amikor jött a végrehajtó, elkezdett üvöltözni, hogy „Mit képzelsz magad, én ezért jöttem haza Auschwitzból, hogy maga itt zaklasson, takarodjon!”. Az a szerencsétlen úgy megijedt, hogy azt se tudta, hogy merre szaladjon.

Aztán jött az államosítás, és nem lehetett már tovább folytatni. Úgyhogy elment az öreg egy bádógos szövetkezetbe dolgozni. De hát ez neki nem nagyon tetszett, mert ő rég nem dolgozott már alkalmazottként, meg hát nem is volt olyan fiatalember már. Szóval onnan kilépett, és bérelt Újpesten egy kicsi műhelyt, különböző javításokkal foglalkozott, lábasokat foltozott, vagy amit hoztak. És ezt fenntartotta haláláig. Közben a MÁV-tól kapott valami nyugdíjat is, mert fiatalkorában, még az első világháború alatt a MÁV-nál dolgozott mint bádógos, és ott leesett valami tetőről, s ezen a címen járt neki valami nyugdíj.

Amikor a férjem [Székes]Fehérvárról hazajött, akkor találkoztunk mi. A találkozásunk teljesen sorsszerű volt. Amikor már járóképes lettem, olyan júliusban, anyukám elküldött valakihez, s a lelkemre kötötte, hogy útközben nézzek be Franklékhoz – ez volt a férjem családjának a neve a magyarosítás előtt –, az öreg nagymamához, és kérdezzem meg, hogy ki maradt életben a családból, hogy vészelték át. Fölmentem a nagymamához, aki egy kis pici öreg néni volt, vagy kilencven éves. Elmondtam, hogy én ki vagyok, és az anyukám kérdezteti, hogy mi van a Franklékcal. És akkor elkezdett nekem sírni, hogy nem tud semmit az egész családról, az újpestieket mind elvitték Auschwitzba, és ott mindenkit megölték a gázzal. Én alig lábaltam ki a betegségből, úgyhogy nem bírtam ezeket hallgatni. Sírt, és azt mondta, hogy nincs meg senki, egyedül Pali jött haza, itt a hátizsákja, de az ő házuk is teljesen ki van rabolva, és idegenek lakják, úgyhogy valami barátoknál lakik. Annyira megsajnáltam azt a pici öreg nénit, és valami kedveset akartam neki mondani, úgyhogy megígértem, hogy mikor megyek a Weissmann Pali unokabátyámékat meglátogatni, megkeresem a Palit is. Én a Palit nem láttam már gyerekkorom óta, csak valami kedveset akartam mondani a néninek.

Délután csöngetnek nálunk. Kimegyek, és ki áll a kapuban? Frankl Pali! Egymást átöleltük, csókolgatott engem, nahát, Marika, hát a nagymama mondta, hogy ott voltál. Én akkor még olyan blazírt, közömbös voltam minden iránt. Behívtam, és az anyukámmal elkezdtek beszélgetni az újpesti ismerősökről. Akkor ők ott ketten nagyon jól elbeszélgettek, hogy ki jött vissza, kiről mit tud, mit hallott, mi történt. Utólag mondta a Pali, hogy az úgy volt, hogy a nagymamája mondta, hogy

képzeld, itt volt Feith Marika, és hogy milyen szép az a kislány, és erre ő rögtön elindult megkeresni a Marikát. És az egész úton azon gondolkozott, hogyha meglát engemet, akkor illik-e nekem egy puszit adni, vagy nem illik. Amikor meglátott, rögtön döntött, mert felkapott, és nagy puszikat adott nekem. Szóval ez így kezdődött.

Rá három napra megyek az utcán, és ki fog meg hátulról, mint a Pali. Megint föl hívtam haza hozzánk, megint elkezdtek beszélgetni az újpesti dolgokról a mamával, és nagyon jól eltársalogtak. Aztán egyszer csak megjelent az újpesti unokatestvérem, a Weissmann Pali, és azt mondta nekem: „Te, Mari, te meg leszel tépve.” Mondom, „Én? Miért?” Azt mondja: „Mert idejár hozzád udvarolni a Frankl Pali.” Mondom, „Ide, udvarolni? Idejár, de nem hozzám jár, az anyuhoz jár”. Azt mondja: „Igen, de ő vőlegény, és nemsoká lesz az esküvője, és a Pali kijelentette a kislánynak, hogy nem veszi el. Visszaadták a jegygyűrűt, abbamaradt a parti.” Mondom: „És énnekem ehhez mi közöm?” Aztán mikor legközelebb feljött hozzánk a Pali, az én Palim, az anyukám rákérdezett az esküvőre. Pali meg mondta, hogy dehogy lesz őneki esküvője, mit kitalálnak. Akkor kezdtem el gondolkodni, hogy akkor mégse a mamámhoz jár, hanem végül is énhozzám. Aztán meghívott az állatkerti szabadtéri színházba. A „Három a kislány”-t játszották, és Pali a végén azt mondta, hogy őneki a negyedik kislány tetszik a legjobban, és ez én voltam. Ez 1945 végén volt.

Közben a bátyám összes régi barátja, akik visszajöttek, mind feleségül akartak venni, pedig már a jegygyűrű rajtam volt. Mondtam, hogy menyasszony vagyok. „Dehogy vagy te! Velem gyere, Marika! Gyere velem!” Mindennap megjelent valamelyik fiú, ott nyüzsögtek körülöttem, és mindenki feleségül akart venni. Mind, mind, hogy pakoljak össze, és menjek velük Izraelbe [Akkor még Palesztina. Izrael Állam 1948-ban alakult meg. – A szerk.]. De én akkor már szerelmes lettem Paliba. 1946. márciusban összeházasodtunk nagyon sürgősen. Még nem voltam tizenennyolc éves. Persze szegény anyám őrjöngött, nem vagyok normális, iskolába menjek, tanuljak, nehogy már férjhez menjek. Az esküvőnk a nagytemplomban volt, a Dohány utcában, és gyönyörű volt. Ki volt világítva, és nagyon sokan voltak: a húga a férjemnek, anyukám, apukám, a nagymama, Frida néni, a férjemnek az apukája, és még sok-sok ismerős.

A házasságunkat a Korvin utca 3-ban kezdtük. Ez is egy érdekes történet. A férjemnek voltak Újpesten valami barátai, egyik sem volt Auschwitzban, hanem Pesten bujkáltak a háború alatt. A háború után, mivel egyiküknek sem maradt senkije, ezek a fiatalok összeköltöztek az egyik fiú, Fleischmann Andris szüleinek a házába, a Korvin utca 3-ba. Ez egy nagy családi ház volt, olyan régi ház, kifele nyíló ablakok, alacsony mennyezet. De belül volt négy szoba, hát ez is egy nagy, úri zsidó családé volt. Fleischmannéknak a háború előtt edényüzletük volt az újpesti piac környékén, vallásos zsidó család volt. Hatalmas nagy szobák voltak, három egymásba nyíló, az utcán volt hat ablak. Volt egy negyedik szoba is, szerintem a mellette levő lakáshoz tartozott, amivel összenyitották a sajátjukat, mikor a gyerekek nőttek vagy házasodtak. A háború után ebben a nagy lakásban ezek a fiatalok vagy nyolcan-tízen összeköltöztek, és együtt éltek, aztán a lányok terhesek lettek, s akkor elvették őket feleségül ezek a fiúk.

Ott éltek, és készülődtek Izraelbe, az egész társaság. Ezek a gyerekek – tizenhét-húsz éves fiatalok – egy szál maguk maradtak, hát minek maradjanak itt? Elpusztították itt az összes rokonukat, szüleiket, testvéreiket, mindenkijüket. Senkijük nem volt. Egy fényképük se! Elhatározták, hogy ők innen elmennek. Az volt a szerencsájük, hogy volt ez a nagy ház, s nem kellett a menekültszálláson lakni. Volt ez a szörnyű hely itt, Újpesten, ott gyülekeztek és laktak azok a zsidók, akik alijázni

készültek. Ennek a társaságnak nem kellett oda beköltözni, de megjelentek ott minden nap, hogy legyenek evidenciába véve. Egyszer elvittek engem is, egy nyomortanya volt, tiszta láger, emeletes ágyakkal. S az itt összegyűlt fiatalok szervezkedtek, cionista dalokat énekeltek, s várták, hogy legyen valami lehetőség a kivándorlásra. Ez még 1946-ban volt, akkor még nem volt zsidó állam [lásd: Izrael állam megalakulása], akkor még feketén mentek ki, megtörtént, hogy hónapokig kellett várakozniuk. Felvetődött, hogy esetleg mi is kimehetnénk, de nem akartunk. Akkor már a Pali tudta, hogy él az apukája, és jön haza Auschwitzból, haza is jött az öreg októberben, pont, amikor a zsidó ünnepek voltak. És akkor megtudta, hogy a húga is jön haza. Az is valamikor október-novemberben jött haza, Bergen-Belsenből. Nekem meg majdnem megmaradt az egész Back család.

Ez a társaság, amikor kimentek, azt mondták, hogy nekünk adják a házat, hogy mi menjünk oda lakni. Mi azt rendbe hoztuk, és beköltöztünk. És amikor nekem született a kisfiam, akkor a nagymama úgy döntött, hogy hozzánk jönnek lakni. Gyurikára ő ügyelt, egész nap le se rakta. Ő dajkálta, énekelte, tanította, a Gyurika 1947-ben született, akkor volt már másfél-két éves. Volt egy kis cselédlányunk, és ott voltam én. Körülbelül olyan két évig éltünk ott úgy, hogy miénk volt a ház, utána lakók lettünk, mert elvette az állam, mint elhagyott javakat, hiába volt nekünk papírunk, hogy ők nekünk adták. 1950-ben költöztünk el onnan.

1950-ben átköltöztünk az anyukámhoz a Klauzál utca 23-ba. Ott volt az anyukámnak egy kétszobás lakása, és a szomszédban férj-feleség, ketten laktak egy négyszobásban, gyerekük nem volt. Abban az időben négyszobás lakás nem járt két személynek, és folyton féltek, hogy betesznek oda valakit [lásd: társbérlet]. Úgyhogy elrendezte anyukám, hogy velük cseréljünk, és még adtunk nekik hétezer forintot ráadásnak. Az új lakás százhusz négyzetméteres, gyönyörű lakás volt. Összeköltöztünk abba a nagy lakásba, és akkor a nagymama is jelentkezett, hogy ő is oda akar jönni. Az egyik szobában laktak az anyukám, apukám, a gyerekszobában lakott a nagymama Gyurikával. Gyönyörű világoskék gyerekszobabútort vettünk. Mi pedig a férjemmel a nagyszobában laktunk. A legkisebb szobában aludt a nagypapa. Úgyhogy elfértünk mi akkor nagyon szépen, együtt lakott a család. Ott laktunk ötven évig.

A férjem az elején az apja műhelyében dolgozott, vödröket, kannákat meg teknőket csináltak, és azokat beónozták. Aztán 1950-ben a férjem lelépett a papától, mert rájött arra, hogy dolgozik a semmiért. Mert többet kerestek ott az alkalmazottak, mint az én férjem, családban marad, mondta a papa, aztán úgy kellett tőle kérni pénzt.

Újpesten volt egy Vas- és Fémipari Főiskola, a férjem azt elvégezte, és technikusi oklevelet kapott [Vas- és Fémipari Főiskolának nem tudtunk nyomára bukkanni Újpesten. Valószínűleg az újpesti Általános Gépipari Technikum (1951-től Landler Jenő Gépipari Technikum) elődjében, a fémipari szakiskolában, az 1941-42-es tanévtől kezdve gépészeti tagozattal működő felső ipariskolában szerzett bizonyítványt. – A szerk.]. Azzal az oklevéllel elment az akkori Standard gyárba dolgozni mint technikus. Fölvették, kapott hétszázötven forint fizetést, az sok pénz volt 1948-ban. Ő különben három egyetemet végzett el közben, három egyetemi diplomája volt. Először is volt a technikumi végzettsége. Aztán elvégezte a műszaki egyetemet, utána két évet kellett még rátanulni neki ahhoz, hogy elektromérnök is legyen, mert gépészmérnöki diplomája már volt. Tehát elektromérnök, gépészmérnök és mérnök-közigazgász. A férjem rengeteget tanult, és meg is becsülték őt a Standardban. Ez a gyár a Fehérvári úton volt, ebből lett később a Beloiannis. Ott

dolgozott negyvenkét évig a férjem. Szép magas fizetése volt. Németül is tudott. Sokat járt külföldre is, küldték a vállalattól. Hivatalos tárgyalásokra meg gyárlátogatásokra, kiállításokra. Inkább keletre küldték, de volt Stockholmban is, Dániában, Nyugat-Németországban. Persze ez pusztán szakmai vonalon ment, nem volt ő pártmunkás. Műszaki főosztályvezető volt, nagy osztálya volt, vagy háromszáz ember dolgozott a keze alatt. Újítási, szabványosztály, nemzetközi osztály, rajz-, szerszámszerkesztés, ez tartozott hozzá, sok-sok ember. Onnan ment nyugdíjba, pont hatvan évesen, 1984 végén.

A kommunista perekkel, zavargásokkal nem foglalkoztam sem én, se a férjem, dacára annak, hogy ő párttag volt. Azt tudom, hogy annak a gyárnak, ahol az én férjem dolgozott, hazajött a zsidó igazgatója, Geiger, és azt fölakasztották, azzal, hogy kémkedett az amerikaiaknak. Hazajött szerencsétlen valahonnan a deportálásból egy szál maga, mert a családját kiirtották. A Standard gyárban amerikai érdekeltség is volt, és azért, hogy államosíthassák, hogy elvehessék az amerikaiaktól, egy nagy kémpert csináltak, és a szerencsétlen zsidó embert fölakasztották [Geiger Imre (1900–1950) – mérnöki diplomát szerzett; 1924-től az ITT és az International Standard Electric Corporation érdekeltségébe tartozó Standard Villamossági Rt. munkatársa, 1936-tól főmérnök, 1938-tól cégvezető főmérnök volt. 1947-ben helyettes vezérigazgatóvá, majd 1948. októberben vezérigazgatóvá nevezték ki. 1949. novemberben kémkedés és szabotázs koholt vádjával letartóztatták (az ügy kapcsán a vállalatot állami kezelésbe vették, majd államosították). 1950 májusában másodfokon is halálra ítélték, és a szintén elmarasztalt, a gyárat felügyelő Radó Zoltán főmérnök, minisztériumi főosztályvezetővel együtt kivégezték. – A szerk.]. Találtak ott valami régi dolgozót, az volt a koronatanú, kapott egy szochaza kitüntetést, kinevezték valami főosztályvezetőnek, és ő elment tanúskodni [Csak sokkal később, 1966-ban alapították a Szocialista Hazáért Érdemrendet. – A szerk.]. De mi ezzel nem is foglalkoztunk. Én magammal voltam elfoglalva, családom, pici gyerekeim voltak. Dolgoztunk.

A férjemet a munkahelyéről beléptették a Magyar Kommunista Pártba [lásd: KMP], annak ott, Újpesten volt egy alapszervezete, ami elég közel volt hozzánk. Mi ott nagyon jól éreztük magunkat, mert a fiatalok mindennap összejöttek, és volt egy zongora, egy nő zongorázott, mi táncoltunk és énekeltünk. És volt egy énekkórusunk, amit Forrai Miklós – az egy nagyon nagy karmester volt – vezetett [Forrai Miklós (1913–1998) – karmester, 1941–1973 között a Zeneakadémia tanára, 1948–1978 között a Budapesti Kórus karigazgatója volt. Számtalan kottakiadvány fűződik nevéhez, és sok fontos ősbemutatót vagy magyarországi bemutatót vezényelt karnagyként. Több lemezfelvétele nyert nemzetközi hanglemezdíjat. – A szerk.]. A pártház egy nagyon szép kertes villában volt, a kertjében előadásokat tartottunk, amire a környékről bejöttek a fiatalok, felléptünk, énekeltünk, szerepeltünk. A gyárnak, ahol a férjem dolgozott, szintén volt egy zenekara, ahol a férjem csellózott, és ő kivitte az egész zenekart oda, és hangversenyeztek. Szóval akkor nagy élet volt pártban. Nagyon szívesen mentem oda, mert jól éreztem magamat. Kineveztek könyvtárosnak, pedig nem is voltam párttag. Mi nem úgy jártunk oda, hogy az egy párt. Hanem jó társaság volt, fiatalok voltunk, jól éreztük magunkat ott.

1948-ban ezzel az újpesti társasággal, akikkel együtt jártunk a pártrendezvényekre, kivonultunk május elsején, hát az nekünk nagyon tetszett! Magyar ruhát hoztak, piros pruszlik, fodros szoknya, mi mentünk az élen, a fiúk vitték a nagy zászlót. És begyalogoltunk Újpestről Pestre, és ott felvonultunk a Ligetben. Utána kaptunk virslit, meg zenebona volt, aztán hullafáradtan hazamentünk. Hát az tetszett. Gyerekek voltunk mi még, húsz évesek. Utána én nem nagyon

mentem felvonulni, a férjemnek kellett felvonulni, ő ment. Én nem nagyon dolgoztam abban az időben, mert a gyerekek kicsik voltak, s így nekem nem kellett menni. Néztük inkább, vittük a gyereket, és mutattuk neki. Néztük a felvonulást, mert az érdekesebb volt, mint ott vonulgatni. Május elsején kimentünk a Ligetbe, az a gyerekeknek nagyon tetszett. Nagyon szép volt a november hetedik katonai díszszemle is [November 7. – A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója, melyet minden évben nagy pompával, katonai díszszemlével ünnepeltek Moszkvában. Kisebb-nagyobb felvonulást, díszszemlét minden településen tartottak. A legnagyobb állami ünnepnek számított a Szovjetunióban. 2004-ben eltörölték. Magyarországon 1988-ig volt munkaszüneti nap. – A szerk.]. Azt inkább nézni mentünk, mi nem vonultunk. Van egy jópofa történet is a fiamról, olyan öt éves lehetett, akkor azért nem vonultam, mert terhes voltam a lányommal, és akkor a Gyuri az apjával ment ki a felvonulásra. Az apja fölvette a nyakába, és ő elkiáltotta magát, hogy „Már látom a Rákosi kopasz fejét!”. Hamar lekapták a gyereket onnan.

Mi együtt laktunk az anyukámékkal. Apámnak a műhelyét passzra vágták, becsukta, és akkor az anyukám elment egy fémipari szövetkezetbe dolgozni, ahol kempingbútorokat csináltak, és az anyukám valami raktárnak lett a vezetője. Az apukám viszont otthon volt, ő nem dolgozott, hanem vigyázott a gyermekre a nagymamával és a nagypapával.

Amíg otthon ültem Gyurikával, megtanultam gyors- és gépírni, hogy valamit azért tanuljak. És ezzel a nagy tudásommal bekerültem az Állami Lapkiadóhoz 1949-ben [Állami Lapkiadó – lásd: a fordulat éve]. Úgy kerültem be, hogy a férjemnek volt egy unokatestvére, Földi Laci, aki illegális kommunista volt, és nagyon sokat harcolt a pártért, és a könnyűipari miniszter helyettese lett [Földi László (1913–1978) – közgazdász, államtitkár. Betűszedő volt, 1935-ben a KMP tagja lett, 1942-ben letartóztatták és elítélték. Szabadulása után részt vett a földalatti mozgalomban. A háború után közgazdász oklevelet szerzett. 1947–49-ben osztályvezető, majd 2 évig főosztályvezető a Könnyűipari Minisztériumban, majd a könnyűipari miniszter első helyettese, 1973–75-ben könnyűipari minisztériumi államtitkár volt. – A szerk.]. Ő volt az, aki először magyarította a nevét, s aztán mondta, hogy legyen az egész család Földi. Ez a Földi Laci szerzett nekem egy nagyon jó helyet az Állami Lapkiadónál, az igazgatónak lettem a titkárnője. Ott voltak az újságírók, nagyon jó hely volt, nagyon szerettem.

Aztán racionalizálták a vállalatot, s persze a fiatalokat rakták ki a leghamarabb. Engem nem raktak ki, hanem szereztek más munkahelyet, és áttettek a Gammába, az akkor a 6014-es hadiüzem volt. A Gammában három évig dolgoztam, 1950-től 1953-ig [Az 1920-ban alapított, és csődbe jutott Gamma Művek Rt.-t (1924-től: Budapest, Fehérvári út) 1921-ben vásárolták meg a Juhász testvérek, István (Kassa, 1894 – Budapest, 1981) és Zoltán. A vállalat kezdetben mechanikai készülékeket, műszereket, gépipari alkatrészeket gyártott és javított, valamint találmányi modellek megvalósításával foglalkozott. 1926-tól mindinkább tudományos (orvosi, mérnöki műszerek és felszerelések) és kísérleti műszerek fejlesztésére és gyártására szakosodott. Az 1930-as években kifejlesztették és gyártották a Gamma-Juhász löelemképzőt, amely lényegében egy elektromechanikus analóg számítógép, a két világháború közötti magyar finommechanikai ipar egyik legjelentősebb terméke. A löelemképző a cég legismertebb és egyben szimbolikus termékévé vált, több mint 1000 rendszert értékesítettek európai és távol-keleti piacokon. A cég profilja folyamatosan bővült (szerszámgyártás, fényképezőgép-gyártás, orvosi készülékek stb.). A háború alatt hadiüzemként működött. (Egyébként 1940-ben a Gamma termékei alkották a magyar ipari export 10%-át.) 1947-ben a vállalatot államosították. – A szerk.]. A pártirodán lettem a

párttitkár titkárnője. Aztán elment szülni az igazgatónak a titkárnője, s akkor meg neki lettem a titkárnője. Az egy nagyon helyes zsidó ember volt, később a Csepel Műveknek lett az igazgatója.

Miután visszajött az igazgató titkárnője, átraktak engem a rendészetre. Csupa ávós dolgozott ott, és én voltam a titkárnőjük, de én nem tudtam, hogy ezek azok. Szóval én csupa ilyen bizalmi munkakörökben voltam. Biztos lenyomozták, hogy ki a férjem. Körbenyomozták, hogy ki vagyok. Ugye a Földi László volt a miniszter úr, a férjem meg a gyárban egy atyaisten volt, akkor annak a felesége is kellett legyen valaki. A rendészet egy rendkívül ronda hely volt, csúf dolgok történtek, nagyon szigorú dolgok, mert a Gamma katonai vállalat volt. Részt vettem egyszer egy ülésen, mert behívtak jegyzőkönyvet vezetni. Volt egy kis nő, az is valami nagy pártbizottsági valaki volt, akkor rúgták ki a pártból. Annyira sírt, hogy valami borzasztó volt! Az apja gabonakereskedő volt, és ő ezt letagadta, nem írta be az életrajzába. És akkor mondták, hogy az apja milyen kizsákmányoló, és ráolvastak mindenféle hülyeséget, meg hogy milyen lakása van. Mondom magamban, te jó isten! Ezek eljönnek a Klauzál utcába, meglátják azt a százhusz négyzetméteres gyönyörű lakást, engem is úgy valagba rúgnak, hogy elszállok. Aztán volt egy vegyészmérnök, arról kiderítették, hogy meleg, és egy nővel él együtt, és kimentek a lakására, és házkutatást tartottak. Utána jöttek be, s hoztak valami pornófilmeket, amiket a nő lakásán találtak, és csámcsogtak rajta. Öngyilkos lett, s utána behozták az irodába holmiját, a függönyét és a pulóverjait ott árulták egymás közt. Vagy például a kapuban elfogtak valakit, aki a kését behozta köszörülni. Úgy kirúgták, mint a huszonegyet, és nem csak kirúgták, de meg is alázták. Szóval huszonhárom éves voltam, és ilyen rémségeket hallgattam. Nekem elegendő volt már, nyugalmat akartam.

KISZ-titkár is voltam a Gammában [DISZ-titkár lehetett, mivel a KISZ-t csak 1957-ben hozták létre. – A szerk.]. Szemináriumot kellett vezetnem az ipari tanulóknak – tizennégy és tizennyolc év közöttiek voltak –, akik még nem lehettek párttagok. Azt se tudtam, mit kell mondjak, ott olvastam el. Elmondtam, hogy milyen szép jövő vár a fiatalokra, mit kell csinálni ehhez, hogy dolgozzanak [A szeminárium sajátos oktatási forma, ill. kommunikációs alkalom volt a szocializmus évtizedeiben a pártvezetés különböző szintjei és a „dolgozók” között. A munkahelyeken szervezték, többnyire munkaidő után, a részvétel – főleg a diktatúra keményebb éveiben – nemcsak ajánlatos volt, hanem kötelező is. Szerveztek szemináriumot a párttagok ideológiai továbbképzése céljával, értelemszerűen a párttagoknak (és nem csak a részvétel volt kötelező, hanem a megadott brosúrairodalom ismerete is); de szerveztek szemináriumot aktuális (kül- és bel)politikai kérdésekben való eligazításra – az ilyen szemináriumokon illetett részt venniük a nem párttagoknak is. – A szerk.].

Elmondom, mit utáltam ott a legjobban. Terhes voltam, nyár volt, úgy ültem, hogy ott volt a lavórban a víz az íróasztalom alatt, abban ázott a lábam. A szemét főnöknek pedig volt egy nagy ventilátorja, az egyfolytában ment, azzal hűtötte az otthonról hozott ebédjét. Egyik nap, amikor átmentem a másik szobába beszédni a csöngető lapokat [A dolgozók jelenléti íve, amelyen beérkezésük és távozásuk pontos ideje szerepel, melyet a bélyegzőóra hitelesít. A bélyegzőóra adott ki egyfajta csengőhangot. – A szerk.], nem oltottam el a villanyt az asztalomon. Mikor visszajöttem öt perc múlva, leszidott, hogy én megkárosítom a gyárat, többet ne forduljon elő. Én erre olyan dühös lettem, hogy írtam egy cikket, és kiraktam a faliújságra, hogy a Szabó elvtárs engem letolt azért, hogy égve hagytam öt percig a villanyt, de ő a tökfőzelékét hűti a ventilátorral egész nap! De az egyik kollégám letépte, s mondta, hogy ne hülyéskedjek, mert kirúgnak.

Amikor a Zsuzsi lányom megszületett, nem volt még gyes meg gyed. 1952. október huszonhetedikén született, és nekem január elsején kellett volna mennem dolgozni. Addig tartott a szülési szabadságom [A gyes bevezetése előtt összesen 12 hét szülési szabadság illette meg az anyákat, ebből legfeljebb 4 hetet terhességük utolsó szakaszában is kivehettek. – A szerk.]. Két és fél kilóval született a kislányom, olyan volt, mint egy játékbaba. Fogtam magam, és kiléptem a munkahelyemről, és otthon maradtam vele, ameddig három éves nem lett. Akkor óvodába adtuk, és én visszamentem dolgozni. 1957 januárjában szerzett nekem a férjem valami munkahelyet a Beloianiszban. Ott dolgoztam három évig, ameddig Zsuzsi iskolába nem ment. És akkor megint kiléptem. A Gyuri már tíz éves volt, s akkor pláne otthon kellett maradnom, segíteni nekik.

A háború után is végig volt bejárónőnk, aki takarított, cipekedett, ha bevásárolni mentünk. Eleinte egy idős asszony volt, a házasságom első éveiben, aztán került egy kis parasztlány. Már nem tudom, mit fizettem neki, ötven-hatvan pengőt [Feltehetően forintot, mert 1946-tól a pengő helyett forint volt. – A szerk.], meg aztán szállást, kaját is kapott, és vagy három évig ott volt, miután a fiam megszületett. Mikor beköltöztünk a Klauzál utcába, akkor már nem jött velünk, mert ott az anyunak volt egy asszony, aki kéthetenként jött takarítani.

Nem foglalkoztam politikával. Megkérdezték volna tőlem, hogy ki a miniszter, nem tudtam volna megmondani. Nem érdekelt. Nem úgy volt, mint most – ma azért a televízió keresztül állandóan jönnek a politikai információk. Ma jobban politizálok, ma jobban érdekel. Akkor nem érdekelt, a családommal voltam elfoglalva, nem a politikával. Hallottunk a Rajk-ügyről, de hogy mit csinált, nem érdekelt, nem foglalkoztunk vele. A Rajkot véletlenül ismertem, mert egyszer voltunk szilveszterezni valami szakszervezeti bulin, és ott éjfélkor megjelent a Rajk is, és mondták, hogy itt a Rajk. Nagyon helyes ember volt. Rá egy évre, szegényt, vagy két évre fölakasztották. Hát szóval egymás közt néha beszéltünk a dologról, de nem a mi feladatunk volt eldönteni, hogy kinek van igaza.

S aztán 1956 [lásd: 1956-os forradalom]! Egyáltalán nem olyan volt az egész, ahogy most beszélnek róla. Az első két nap gyönyörű volt, addig tiszta volt a sor, mert akkor az eszméért mentek, vitték a nagy zászlókat, menjenek ki az oroszok, legyünk függetlenek. A férjem hazatelefonált az egyetemről – akkor nagyban járt az egyetemre –, azt mondja: „Hű, Mari! Mi van itt, ha te látnád! Az aulában nagy beszédekert mondanak, itt a tizenkét pont [Az 1848-as 12 pont mintájára a felkelők 1956-ban is 12 pontban foglalták össze a forradalom követeléseit. – A szerk.]. Itt valami nagy buli készül. Nem akarsz eljönni?” Mert sokszor elmentem elé, kilencig volt az egyetemen, és többször elébe mentem, s gyalog hazasétáltunk. Szóval most is fölültem a villamosra, átmentem a hídon, bementem a műegyetemre. Tele volt a nagy aula, ott ordítottak, hogy „Nem tűrjük! Menjenek ki az oroszok!”. Te jó isten! De nem arról volt szó, hogy most a kommunistákat föl kell akasztani, hanem új eszmék voltak, ezek a követelési pontok olyan dolgok voltak, amelyeket meg akartak újítani a párton belül. Ez október huszonkettedikén volt. Hazamentünk, és másnap reggel már lövöldöztek [Földi Pálné emlékezetében kissé összecsúsznak az események. Október 23-án reggel még nem dördültek el lövések. – A szerk.]. Nem jártak a villamosok, nem ment be a férjem dolgozni, de telefonált, és mondták, hogy maradjunk otthon, nehogy menjünk. Elindult a tömeg, nagy teherautók, zászlóval. A Gyuri fiam mesélte utólag, hogy ő emlékszik, hogy apuval lementek az utcára nézni, hogy mi történik. S akkor hívták őket, és fölszálltak ők is egy ilyen nagy teherautóra, lengett a zászló az autón. Kihajtott a kocsi a Ligetbe, akkor kezdték ledönteni a Sztálin szobrot. És a fiam emlékszik, hogy ő látta az apuval, amint

húzták kötéllal a szobrot [Sztálin bronzszobrát (Mikus Sándor alkotása) Sztálin 72. születésnapján, 1951. december 21-én avatták fel a Dózsa György úton, a felvonulási téren. (Az ott lévő Regnum Marianum templomot lebontották.) A hivatalos tömegdemonstrációk alkalmával a párt- és állami vezetők a szobor talapzatáról köszöntötték a felvonulókat. A szobrot 1956. október 23-án távolították el a tüntetők. – A szerk.].

De aztán harmadik nap már jött a csőcselék. Láttam az ablakból, ahogy felgyújtották a Corvin Áruházat, s vitte a nép a szajrét. Kifosztották az egész áruházat. Hogy ott mi volt! S ez csak az első napokban történt, mi lett volna később... S ez még semmi, de aztán láttam, hogy a Körúton, azért mert barna cipő volt valakin, azt mondták, hogy ávós, elkapták, és egy fára felakasztották az Aradi utca sarkán, ott előttünk [Az ÁVH-sok szürke posztó nadrágból és kabátból, szürke tányérsapkából és barna félcipőből álló egyenruhát viseltek. – A szerk.]. Te jó isten, mondtuk! Hát akkor már mi volt ott, az volt forradalom? Hát például sorban álltunk a Dohány utcában kenyérért a férjemmel – hát enni kellett, a gyerekek ott voltak –, és akkor belelőttek egy közeli szállodába, és az egész szálloda összedőlt, volt, aki ott halt meg a sorban, mert eltalálta a golyó.

Nem mentünk az utcára többet egy-két hétig. Lövöldözések voltak az utcán, s le kellett költöznünk a pincébe, mert belőttek a lakásba, pedig igazán magasan laktunk, a negyedik emeleten. Levittünk egy rekamiét meg három matracot a pincébe, és ott laktunk lent. Anyukám fönn maradt, ő főzött nekünk, és hordta le az ennivalót. Bementek, hogy nem kell senkinek bemenni dolgozni, nem ment be a férjem se. Aztán amikor elcsitult, pár nap múlva bement a gyárba, és ott is nagy szónoklatok voltak. Megalakult valami munkásbizottság [lásd: munkástanács], kirúgták az igazgatót, meg mit tudom én, mi volt.

November negyedikéig ültünk lenn a pincében, amíg vissza nem jöttek az oroszok, és rendet nem csináltak. Mert tényleg rendet csináltak, megállt a cirkusz, már nem mertek lövöldözni. Lakott mellettünk egy kis nő, a fiai idősebbek voltak az én gyerekeimnél vagy hat-nyolc évvel, s barátkoztak. A férje állítólag a soproni gettó parancsnoka volt, és felakasztották a háború után. És még ő se örült az eseményeknek. Esküszöm, ez a nő örült, amikor bejöttek az oroszok. Jaj, végre, hogy már vége lesz ennek a cirkusznak. Akkor mindenki így gondolkodott, már elégük volt ebből a lövöldözésből.

Akkor a férjem már bejárt, ő már novemberben ment dolgozni. Én januártól kezdtem el a munkát. De megmondom őszintén, nem voltunk jó véleménnyel az eseményekről. Mert biza az egésznek zsidóellenes éle is volt, mert ugye Rákosi zsidó volt, Vas Zoltán zsidó volt, Gerő zsidó volt. Kiírták a falakra, hogy „Icig, nem jutsz Auschwitzig!”. És akkor az unokatestvérem például, Weissmann Pali és még sokan fogták a gyerekeiket, és kimentek Izraelbe, mert hát a határok nyitva voltak. Paliékat az oroszok elfogták a határon, és bevitték, ezt később tudtam meg, amikor először hazajött. Szóval bevitték egy orosz parancsnokhoz, és az orosz németül kérdezte, hogy miért akarnak ők elmenni, hát itt most már rend lesz. És akkor ő azt mondta, hogy neki az egész családját kiírtották Auschwitzban, és ő nem akar újra Auschwitzba menni, mert ez van kiírva a falakra, ráfirkálva krétával, hogy „Icig, nem jutsz Auschwitzig”, és az orosz tiszt behívott két orosz katonát, és mondta, hogy kísérjék át őket a határon, és ültessék fel őket a vonatra. Szóval azért az nem úgy volt, hogy itt az oroszok mindenkit rabigába döntöttek. Hát nem volt nekünk itt semmi bajunk.

Addig dolgoztam, ameddig Zsuzsikám iskolás nem lett, akkor megint kimaradtam két évet [1960–1962], hogy segíteni tudjak neki a kezdésnél. Aztán 1962 nyarán ismét munkába álltam,

mikor megtudtam, hogy négyórás munkát is lehet vállalni. Az úgy történt, hogy kint voltam egyik nap a strandon Zsuzsival, s megismerkedtem egy asszonnyal, aki négy óra körül elkezdett szedelőzködni, s mondta, hogy ő most megy dolgozni, a Csillag Áruházban dolgozik mindennap négytől nyolcig. És akkor eszembe jutott, hogy velem szemben, a Klauzál utca sarkán ott a Lottó Áruház. Volt ott egy ismerősöm, gondoltam, megkérdezem, hátha van ott is négyórás műszak. Az ismerős nem volt ott, hát megkérdeztem valakitől az osztályon. Az illető mondta, hogy lehet róla szó, mert vannak itt is négyórás műszakok, de ő nem tudja, hogy most kell-e, meg végignézt rajtam, és azt mondta, hogy azért ez nem magának való, mert mi nem tudunk olyan sokat fizetni. Én mondtam, hogy énnekem ez milyen jó lenne, én itt lakom szemben, és megpróbálnám. Leadtam a telefonszámom, hát amint hazaértem, azonnal csörgött a telefon, hogy szeretnének velem tárgyalni. Erre mondom a két gyereknek otthon, hogy maradjatok nyugton, én elmegyek dolgozni, ide szembe, a Lottó Áruházba. Elmentem, nagy sikerem volt, beraktak engem valami kombinékat árulni, eladtam én ott mindent. Úgyhogy nagy élmény volt, és fölvettek három hónap próbaidőre, és ott dolgoztam harmincvalahány évig, a három hónapból annyi lett. Az nekem nagyon jó volt, mert egész nap a gyerekekkel voltam, mire én elmentem, hazajött a férjem, meg ott volt az anyukám is. Aztán később nagyon jó helyre kerültem, mert hozzám tartozott a tárgynyeremény. A lottószelvényeknek volt egy sorszáma, amit minden hónapban kihúztak, és lehetett nyerni lakást, autót, vásárlási utalványokat. És ezt én intéztem az egész ország részére. Volt egy kis üvegkalickám, az volt az irodám, és ott bonyolítottam ezt. És ezt csináltam egészen 1992-ig.

A deportálásról a gyermekeknek nem meséltem, csak mikor már nagyobbcskák lettek. De a férjem mindig rám szólt, hogy ne meséljek, hagyjam abba. Azt mondtuk, azt el kell felejtetni. Próbáltuk. Kiskorukban azt se tudták a gyerekek, hogy zsidók vagyunk, annyira nem beszéltünk ezekről a dolgokról. Nem neveltük vallásosnak a gyerekeket. Akkor nem volt hittanóra, az iskolában sem tanultak semmit a vallásról. Semmiféle zsidó hagyományt nem folytattunk. Egyáltalán nem mentünk templomba, nem volt bár micvójuk sem a gyerekeknek, akkor nagyon elegünk volt abból, hogy mi zsidók vagyunk. Anyukám minden péntek este meggyújtotta a gyertyát, de egyébként nem volt vallásos. Emlékszem, ünnepek voltak, és az anyukám gyertyát gyújtott, olyan nyolc éves lehetett a lányom, és megkérdezte tőlem, hogy „A nagy miért gyújtott gyertyát?”. Hát mondom, „Mert most zsidó ünnep van”. Azt mondja: „És mi az a zsidó?” Én meg mondom: „Hát ez egy vallás.” „És akkor miért kell gyertyát gyújtani?” Én magyaráztam, hogy ez egy vallási szokás. Akkor bement Zsuzsi anyámhoz, és azt mondja: „Én tudom, hogy te mért gyújtottál gyertyát. Mert te zsidó vagy.” Hát az anyám, szegény, majdnem rosszul lett, és visszakérdezett: „Miért? Te mi vagy?” Hát mit tudta ő! Aztán elvittem őket a Dohány utcai zsinagógába, és megmutattam nekik, hogy hol volt az esküvőnk.

Aztán azért a gyerekeknek elmesélgettem dolgokat. Úgyhogy mire nagyobbak lettek, már azért tudtak mindent. Mert amikor elkezdtem mesélni, akkor nem lehetett abbahagyni. Hiába mondta a férjem, hogy „Hagyd már abba! Hagyd már abba!”, a gyerekek „Ne, anyu!” meg „Meséld még, anyu! És mi volt, anyu?”. Később aztán, mikor elkezdtünk külföldre járni, s elvittük a gyerekeket például Prágában a zsidónegyedbe, akkor kezdtem mesélgetni, hogy mi is az a zsidóság, meg hogy is volt a deportálás. Amikor már olyan tizenöt-tizenhat évesek voltak, megértették. Szóval nem volt tabu, de nem is volt téma. Állt a karácsonyfa, de tudták, hogy zsidók vagyunk, sőt a fiamnak zsidó barátai voltak az iskolából. Már a gimnáziumban nem annyira. De azért ott is, akivel a legjobban volt, az a két fiú zsidó volt. De nagyon jóban volt ő a keresztény fiúkkal is.

Úgy alakult az életünk, hogy a baráti körünkben sem voltak zsidók, a mi korosztályunk vagy elpusztult, vagy kivándorolt Izraelbe, Amerikába vagy Kanadába. A barátaink a férjem kollégái voltak, neki nem maradt más. Volt egy nagyon helyes házaspár, mai napig is úgy-ahogy tartjuk a kapcsolatot, hát már nem olyan szorosan. A munkahelyemen nem is tudták rólam, hogy zsidó vagyok, én meg nem dicsekedtem vele. Én nem vagyok egy olyan kimondottan zsidó típusú nő.

A rokonok közül a Back családdal tartottuk a kapcsolatot. Más rokonunk nem volt itthon, mert a Bandiék, a Frida néni családja kimentek Kanadába, Weissmannék pedig Izraelbe. A Bandival még levelezgettem, amíg élt az anyukája. Aztán ez a kapcsolat elhalványult, a feleségét nem is nagyon ismertem. Az esküvőjükön ott voltam, mert az még itt volt, és utána ők kimentek Kanadába, én azóta a feleségét nem is láttam. Amikor voltak a kárpótlási dolgok, volt itthon a lányával, és feljött hozzánk, nagy vacsorát rendeztem nekik.

Back Pali nagybátyám családjával tartottuk a kapcsolatot. Az unokatestvéreim sokkal fiatalabbak voltak, úgyhogy én voltam az eszményképük, imádtak engem, állandóan nálam voltak. A Pali nagybátyámék eredetileg 1957-ben kimentek Izraelbe, mert a feleségének ott voltak a testvérei, akik Szlovákiából mentek ki. De két év után a nagybátyám nem bírta tovább, rimánkodott, hogy ő nem bír ott élni, hogy ő vissza akar jönni. Anyám, aki mindig tudott ügyeskedni, bement a Kádár-titkárságára és elintézte valahogy, hogy az egész család visszajöhessen Magyarországra [A rendszerváltozást megelőző évtizedekben, ha valakit más úton már orvosolhatatlan méltánytalanság ért, vagy valami számára nagyon fontos problémát a korlátozott nyilvánosság miatt más úton már nem tudott megoldani, panaszával ultima ratióként Kádár János pártfőtitkár titkárságához fordult. – A szerk.]. Lakásuk persze nem volt, s mivel anyám vállalta értük a kezességet, ő kellett szállást biztosítson számukra. Úgyhogy beköltöztek hozzánk a Klauzál utcába, abba a nagy lakásba. Akkor már a nagymamáék nem éltek, apám se, úgyhogy elfértünk valahogy. Ott laktak anyám szobájában. Aztán sikerült nekik valahogy nagy nehezen lakást szerezni, és akkor elköltöztek tőlünk.

Az 1960-as években annyi változást érzékelünk, hogy lehetett menni külföldre [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél]. Sokat utaztunk, nagyon szerettünk utazni a férjemmel. Olaszországba mentünk, Jugoszláviába mentünk, Olaszország–Ausztria–Németország körúton vettünk részt, voltunk Svájcban, voltunk Párizsban. Volt, amikor vittük a gyerekeket is, akkor már nagyok voltak. Tetszett Nyugat, de hát itt is megkaptunk mindent, csak más termékek voltak, nem a nyugati, hanem a keleti márkák. Persze azért, mikor kimentünk, mindig bevásároltunk. De egyáltalán nem vágyódtam ott élni.

A szocialista országokban még többet voltunk. Sokat jártunk a csehekhez, gondoltunk egyet hétvégén, s átmentünk Szlovákiába, a Tátrába, mert az közel volt. Akkor voltunk Prágában is, ott repülővel voltunk, hogy a gyerekek is repüljenek; nagyon olcsó volt akkoriban, hatszáz forint volt egy repülőjegy Prágába. A kirándulások általában nagyon olcsók voltak, szóval nem kellett rá spórolnunk, pedig jó helyeken laktunk, Prágában például az Ambassadorban, a Vencel téren [A Prága főterén található Ambassador Prága egyik előkelő hotelje, mely az 1920-as években épült szecessziós stílusban. Ma négycsillagos szálloda. – A szerk.]. Aztán a hetvenes években voltunk Moszkvában is, a barátainkkal mentünk, négyen. Befizettünk egy IBUSZ útra, és repülővel mentünk, valami ezernyolcszáz forint volt. S akkor vittek szervezetten ide-oda minket. Gyönyörű volt. És micsoda szállodában laktunk, hát az volt életem egyik legnagyobb pozitív csalódása! Olyan

volt az egész, mint egy keleti hárem: aranyrácsok, kristálycsillár, süppedő perzsaszőnyegek. Valami Komszomolszka vagy hogy hívták azt a szállót, és gyönyörű volt, minden emeleten, amikor a lift megállt, volt egy nagy hall, és ott állt egy gyönyörű zongora. Gyönyörű volt, és micsoda ellátást kaptunk mi ott! Mi csak tátottuk a szánkat. Mi azt hittük, hogy valami nyomor hely. De ez egy IBUSZ út volt, nem egy kiváltságos valami volt.

Az országban is kirándultunk, voltunk Visegrádon meg Esztergomban meg mindenfele. Aztán 1969-ben vettünk egy Wartburgot [lásd: autóellátottság Magyarországon 1950–1990], aztán 1970-ben vettünk egy telket. Tehát nem volt gondunk, dolgoztunk.

Azóta megnőttek a gyerekek. Egyiküknek sem zsidó a házastársa. Megmondom őszintén, volt egy kis tendencia is ebben, hogy nem zsidókat választottak. Nekem elegendő van a zsidósáგomból, én árjásítani akartam a családomat. A gyerekeim házastársai nagyon rendesek, aranyosak. A fiaméknál történt meg, még mikor a gyerekek kicsik voltak, hogy Gergő unokám hazajött az iskolából, és mondta az egyik gyerekről, hogy az hülye zsidó. És akkor elkezdte neki magyarázni a keresztény menyem, hogy vegye tudomásul, hogy a zsidó az egy vallás, és elmondta, hogy az apukája is zsidó, meg a nagyiék is zsidók. A gyerek hallani sem akarta, s akkor azt mondta az anyja, hogy idefigyelj, ha még egyszer én meghallom a szádból, hogy hülye zsidó, úgy elverlek téged, hogy még, és jegyezd meg, hogyha az osztályban valaki neked azt mondja, zsidó, akkor vágd pofán. A vejeméknél még ilyen probléma sem volt.

A fiam műszaki főiskolát végzett, általános mérnök. A férjem a gyárban, ahol dolgozott, „dinasztiát alapított”, odavitte a fiát is dolgozni. Aztán a Beloiannis megszünt, átalakult káéftévé, Antenna Hungária Kft.-nek hívták. Ott lett a fiam a műhely vezetője. Most már az is megszűnt. Jelen pillanatban egy filmgyárban vagyonszámloló a fiam, leltárakkal foglalkozik, a gyárnak a vagyonával. A menyem a Parlamentben dolgozik [az egyik képviselő] titkárságán, és főiskolára jár, most iratkozott be, másképp nem kaphat fizetésemelést. Gyurinak két gyereke van.

Zsuzsa, a lányom a férjével a főiskolán ismerkedett meg. Akkor végzett a férje mint mérnök-tanár, és ott tanított a Kandóban [a Budapesti Kandó Kálmán Műszaki Főiskolán] mint kezdő óraadó tanár. Volt Zsuzsinak egy matematikatanára, és az jóban volt ezzel a fiúval, akiről azt hitte, hogy zsidó. Úgyhogy bemutatta a Zsuzsinak, megtetszettek egymásnak, és elkezdtek járni, s ebből lett a házasság. Két gyerekük lett.

A Zsuzsi szintén a Beloiannisban dolgozott egy laborban, ahol az exportra küldött árukat vizsgálták, főleg amit a Szovjetunióba küldtek. Azt vizsgálták, hogy mi mennyire bírja a szállítást, mit bír ki, ilyeneket. Aztán kimaradt a munkából, mikor még a fia óvodába járt, mert a gyerek folyton beteg volt, s úgyis otthon kellett ülnie. Zsuzsinak a hallásával is volt valami probléma, mint nagyothalló le lett százalékolva, és a férje azt mondta, hülyeség, többet fogsz kapni mint nyugdíjas, mint amit a táppénzekből kapsz.

A lányuk a Balettintézetet végezte el. Most diplomázott. Markó Ivánnak a balett- társulatában táncolt már hat éve, sőt az anyukáját is beajánlotta öltöztetőnőnek, egész [2004.] januárig ott dolgozott Zsuzsi. Most nem dolgozik, de nagyon aktívan részt vesz a Nagyothallók Szövetségének tevékenységeiben. Oda bejár, ott vezetőségi tag. Azoknak van egy színtársulata, és Zsuzsit is bevették maguk közé színjátszónak. Az idén felléptek Szekszárdon a nagyothallók világnapján, Shakespeare „Szeget szeggel”-jét játszották, és Zsuzsi kapott egy oklevelet, hogy az ország

legjobb nőalakítása!

A zsidó ételeket nagyon szeretik a gyermekek, azt gyakran csináltam. Sőt, a vejem vett nekem egy zsidó receptkönyvet. Sóletokat főzünk, meg sütünk flódnit. Ha valami zsidó ételt csinálok, akkor szoktam mondani, hogy ez olyan zsidósan van csinálva, például a főzelékeket cukorral meg ecettel csinálok. De nem sütök-főzök külön lábosokban [Vagyis nem választja szét a tejes és húsos edényeket, ahogy a kóser háztartást vezető vallásos zsidók csinálják. – A szerk.]. És nem kötöm az ételeket az ünnepekhez, nálunk karácsonykor maceszgombócos húsleves szokott lenni.

A szüleink a zsidó temetőben vannak eltemetve, zsidó szertartással. Apukámnak nagy temetése volt, minden olyan volt, ahogy kell, rabbi volt, kaddis volt. Az anyukámnál nem volt szertartás, mert ő úgy akarta, hogy hamvaszták el, hogy a papa mellé temethessük [A rabbinikus jog (háláhá) tiltja a halottak hamvasztását, mivel a holtak feltámadásába vetett hit tagadásának tekintik. A test végső nyugalomba helyezésének megfelelő módja a megszentelt földbe történő temetés. A reform judaizmus azonban engedélyezi. Lásd még: temetés. – A szerk.]. Mert a papám olyan sírba lett eltemetve, amiben a nagypapája, Feith Fülöp volt, és csak úgy lehetett odatemetni az anyukámat, ha elhamvasztják. Úgyhogy az ő temetésén rabbi volt, de nem volt kaddis. Én tartom a jahrzeitot is, mindig meggyújtom a gyertyát.

1989 után mi már nyugdíjasok voltunk. A férjem elment még előtte nyugdíjba [1984-ben]. Kiszemelte az utódját, be is ajánlotta, és elment, de még bejárt öt évig, az igazgatónak valami tanácsadója volt. Aztán otthagya az egészet, és kitalálta, hogy sós-sajtosallért fog sütni. A Klauzál utcai nagy lakásban akkor már csak hárman voltunk, az anyukám, a férjem meg én. A férjem az egyik szobát berendezte műhelynek, úgy nézett ki, mint egy patika, beszerzett öt sajtosallér-készítő gépet, és aztán két ember sütötte a tallért, egy nő meg csomagolta. Egész nagyüzem volt, csak hát erről már elkéstünk, mert ezt már akkor sokan csinálták. Amikor az anyukám meghalt, 1995-ben, eladtuk a Klauzál utcai lakást, és ideköltöztünk a lányom mellé, Gazdagrétre, hogy egymás mellett legyünk. Miután ideköltöztünk 1996 elején, abbahagyta a férjem az egészet. A gépeket eladta valakinek, az ár egy részét tallérban kapta meg, még 1997-ig a régi vevőkörét abból kiszolgálta.

Az Izraelbe való kivándorláson nem gondolkodtunk, jól éreztük itt magunkat. Én voltam Izraelben kirándulni 2000-ben a barátnőmmel, pont mielőtt a cirkuszok kezdődtek. A férjem nem akart jönni, azt mondta, hogyha ő kijön Izraelbe, akkor muszáj meglátogatnia a régi társaságát, és akiket ő húszéves korában látott utoljára, azokat nem akarja látni nyolcvanévesen. Rokonokat sem látogattam, mert az unokabátyám halála után megszakadt a kapcsolatom Weissmannékkal. Nagyon jól éreztem magam Izraelben. Sok szépet láttam, és azt annak is köszönhetem, hogy egy nagyszerű idegenvezetőnk volt. Egy erdélyi férfi, aki már húsz éve kint élt Izraelben. Szép volt, sok mindent láttunk, de például Jeruzsálemben az egyik sétát törölték, mert azt mondták, hogy ott most veszélyes, pont a belvárost és a sétálóutcát nem nézhettük meg. Sőt Netanján, mikor ott voltunk, volt egy robbantás a piacon, amit mi nem is tudtunk, mert akkor pont a környékre szerveztek kirándulást.

Most inkább vannak zsidó barátaink, mert van egy ilyen bajtársi találkozó időről időre, összegyűlnek a mauthauseniek. Ott barátságot kötöttünk nagyon sok emberrel, sajnos egyre kevesebben vannak, de mi, asszonyok is összejárunk. Van egy tíztagú társaságunk, persze vegyes, mert nem csak zsidók vannak benne. Járok a zsidó hitközség épületébe, ott szoktam találkozni

ezekkel, akikkel együtt voltam deportálva. Minden hónap utolsó hétfőjén összejövünk, nagyon aranyosak ottan. Megbeszéljük a dolgainkat, és minden évben el szoktunk menni közösen Lichtenwörthbe. Én Mauthausenba is el szoktam menni, mert a bátyám ott tűnt el.

Kárpótlást kaptunk a magyaroktól, de nem valami sokat. Aztán az osztrákoktól is kaptam, mert én Ausztriában voltam. Most pedig kapom a havi kárpótlást a németektől. A hitközségtől is kapok valami életjáradékot.

Öregkoromra se lettem vallásosabb, s azt hiszem, én már nem is leszek igazán vallásos. Amikor hazajöttem a deportálásból, azt mondtam – és nemcsak én mondtam ezt –, hogy hol volt az Isten? Akkor úgy gondoltam, Isten nincsen, az egy humbug. Az isten én vagyok, mert magam teremtem elő, amiből élek, amit keresek. Hazajöttünk a meztelen fenekünkkel, kirabolva, kifosztva, és amit szereztünk, azt mindent mi szereztünk a munkánkkal. Aztán valahogy mégis azt mondom ma, hogy lehet, hogy valami célja volt az Istennek velem, hogy életben maradtam. Ha zsinagógába megyek, nem az istentiszteletre megyek, hanem a különböző rendezvényekre, például kántor hangversenyre. Amíg anyám élt, még elmentem, mert ő járt a mázkirra, meg ott voltak a nagyünnepek, de most már egyáltalán nem járok. Nekem a zsidóságom nem okozott olyan sok örömet. Most, az utolsó népszámláláskor sem írtam be, hogy zsidó vagyok. Semmi köze senkinek hozzá [Földi Pálné a 2001. évi népszámlálásra gondol, ahol opcionálisan meg lehetett jelölni a vallást. – A szerk.].

De nem tagadom le azért a zsidóságom, van hájom is, és azt hordtam is [A nyakláncon hordható kis „héj” betűről van szó. – A szerk.]. A napokban végigjártam a régi sírokat, próbáltam megtalálni a családi sírokat. Megkerestem az Ábel Mária dédmamát. Tudtam, hogy Holstein nagymama meg nagypapa egy sírban vannak, és vörösmárvány kövük volt. De nem tudtam kiszámolni se, hogy melyik az, mert közben ledőltek a sírok. Nagyon régi parcella az, másztam keresztül-kasul. Teljesen befutotta a bozót, tépkedtem a kövekről a borostyánt. És akkor egy nagyon régi kövön sikerült kitapogatni az egyik betűt, egy H-betűt, hogy Holstein. És ők voltak ott.